Alfred FRASHËRI

TOMORI, MALI I SHENJTË, QË NE SHQIPTARËT E QUAJMË BABA

Tiranë, 12 korrik 2015

Alfred FRASHËRI

TOMORI, MALI I SHENJTË, QË NE SHQIPTARËT E QUAJMË BABA

Tiranë, 12 korrik 2015

Treguesi i lëndës

Tomori, mali i shenjtë që ne shqiptarët e quajmë Baba.

TOMORI, MALI I SHENJTË, QË NE SHQIPTARËT E QUAJMË BABA

Shqipëria, Atdheu i ynë karakterizohet nga prania e maleve të larta, që nga veriu deri në jugë lartësohen mbi 2.000 metra: Jezerca (2.603m), Mali Hekurave (2.561m), Sheniku (2.554m), Radohima (2.569m), Gjallica (2.486m), **Tomori** (2.414m), Koritniku (2.394m), Gramës (2.345m), Nemercka (2.185m), Gramozi (2.179m), Korrabi (2.173m), Mali i Thatë (2.061m), Çika (2.045m), etj. (Fig. 1).

Fig. 1a. Harta Fizike e Shqipërisë [Botim i Ndërmarrjes Shtetërore e Mjeteve Mësimore, Tiranë].

Midis këtyre maleve kreshnikë, që kanë një bukuri të pa parë, qysh në lashtësi është dalluar mali i Tomorit, i cili njihej jo vetëm si një ndër malet më të lartë të Shqipërisë por edhe me gjerë në Ballkan dhe në Evropë, për atë pamje karakteristike të një piramide madhështore që ngrihet gjer mbi re dhe mbizotëron në hapësirë për rreth nga Qafa e Dardhës në veri e deri tek Qafa e Kulmakut në jugë (Fig. 2, 3, 4, 5 dhe foto 1, 2, 3, 4, 5). Lartësia, hapësira dhe kulti i besimit e bënë që qysh nga lashtësia besohej se ky mal ishte froni i perëndive pellagjike, të ishte mal i shenjtë. Tetë shekuj para Krishtit, Homeri shkruajti emërin e këtij mali: Tomaros. Më pas, historianë dhe gjeografë të lashtësisë e kanë quajtur Tomure, Tomuros, Tamari, Tmari.

Foto 1a. Tomori i lartësuar gjer mbi re.
(https://www.google.al/search?q=shpella+e+pirogoshit,+skrapar&biw=1240&bih=652&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ei=tod0VZSvEOXXywOk7IOIDg&ved=0CCQQsAQ)

Tomori, një ndër malet më të lartë të Shqipërisë por edhe me gjerë në Ballkan dhe në Evropë, me atë pamje karakteristike të një piramide madhështore që ngrihet gjer mbi re, mbizotëron në hapësirë për rreth (Fig. 1b, 1c, 1d, 1e). Lartësia, hapësira dhe kulti i besimit bënë që qysh nga lashtësia besohej se ky mal ishte froni i perëndive pellagjike, ishte mal i shenjtë. Tetë shekuj para Krishtit, Homeri shkruajti emërin e këtij mali: Tomaros. Më pas, historianë dhe gjeografë të lashtësisë e kanë quajtur Tomure, Tomuros, Tamari, Tmari. Në një hartë të vitit 1775 emërtohet Temiri (Fig. 1d).

Në të gjithë rastet, Tomori është përshkruaur si një binom unik pellazgjik i shenjtë, së toku me Orakullin e Dodonës. Ndër shekuj njerëzit janë lutur e betuar për të, kanë mallkuar nën emërin e tij dhe janë interesuar të dijnë nga vjen fjala Tomor dhe ç'kutim ka ky emër. Janë me dhjetra studiues shqiptarë, në kryen e të cilëve qëndron Perikli Ikonomi, në që kanë punuar në këtë drejtim dhe shkrimet e tyre i kanë postuar në internet ose i kanë botuar. Një listë e vogël e tyre, por e mjaftueshme, është vendosur në bibliografinë e këtij shkrimi. Ata kanë arritur në përfundimin se fjalët Tomor dhe Dodonë mund të shpjegohen vtëm me gjuhën shqipe, si edhe nuk ka qenë e mundur të shpjegohen me gjuhë të tjera. Ata janë emëra pellazgjikë, që u trashëguan nga ilirishtja, ndër shekuj

më pas e deri në didët tona, të cilët i shpjegon mjaft mire gjuha shqipe. Perikli Ikonomi shkruan se fjalët *Tomur* e *Tomir* janë fjalët shqipe *Tëmirët* e *Tëmirat.* Mali Tomor do të thotë mali i *Tëmirëve* ose *Tëmirave.*

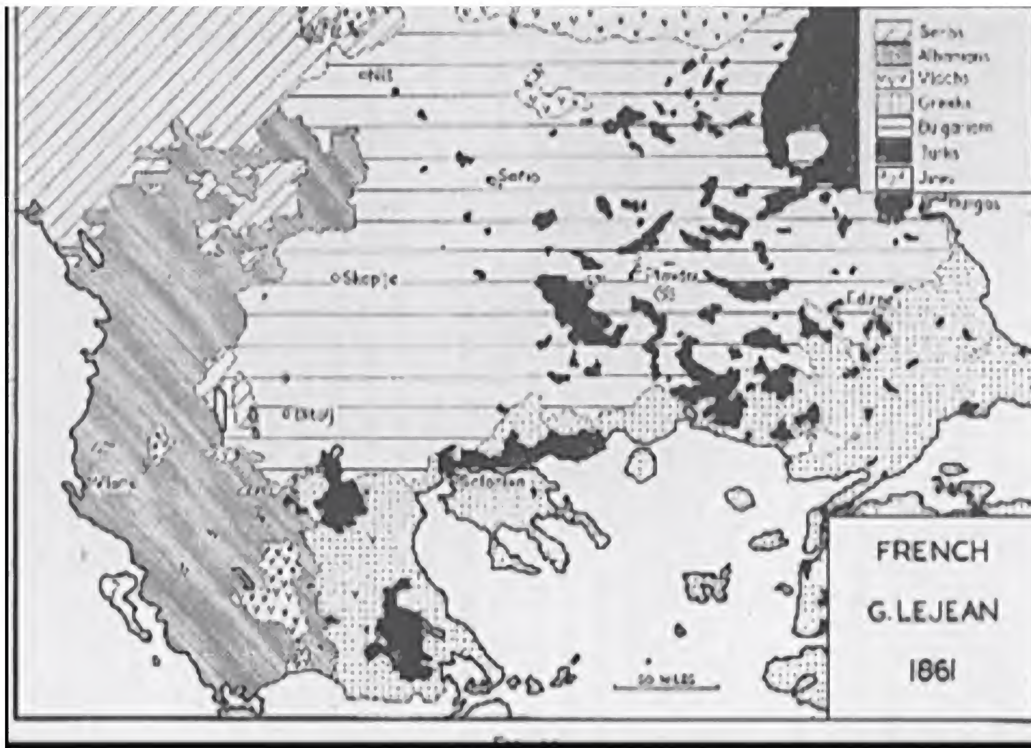

Fig. 1b

Fig, 1c

Fig. 1b, c. Hartat e Shqipërisë dhe e Ballkanit, e vitit 1881 (Harta 1b) dhe Harta e Shqipërisë dhe Ballkanit Perëndimor e vitit 1867 (Harta 1c).
https://www.google.al/#q=harta+te+lashta+te+ballkanit

Fig. 1d. Harta e Shqipërisë jugore, në kuadrin e Hartës së Turqisë Evropiane, vitit 1775, e autorit Vangondy, Didier, ku Mali Tomorit emertohej ***M. Temerit*** [www.BKSH.al/ Biblioteka Dixhitale/Harta].

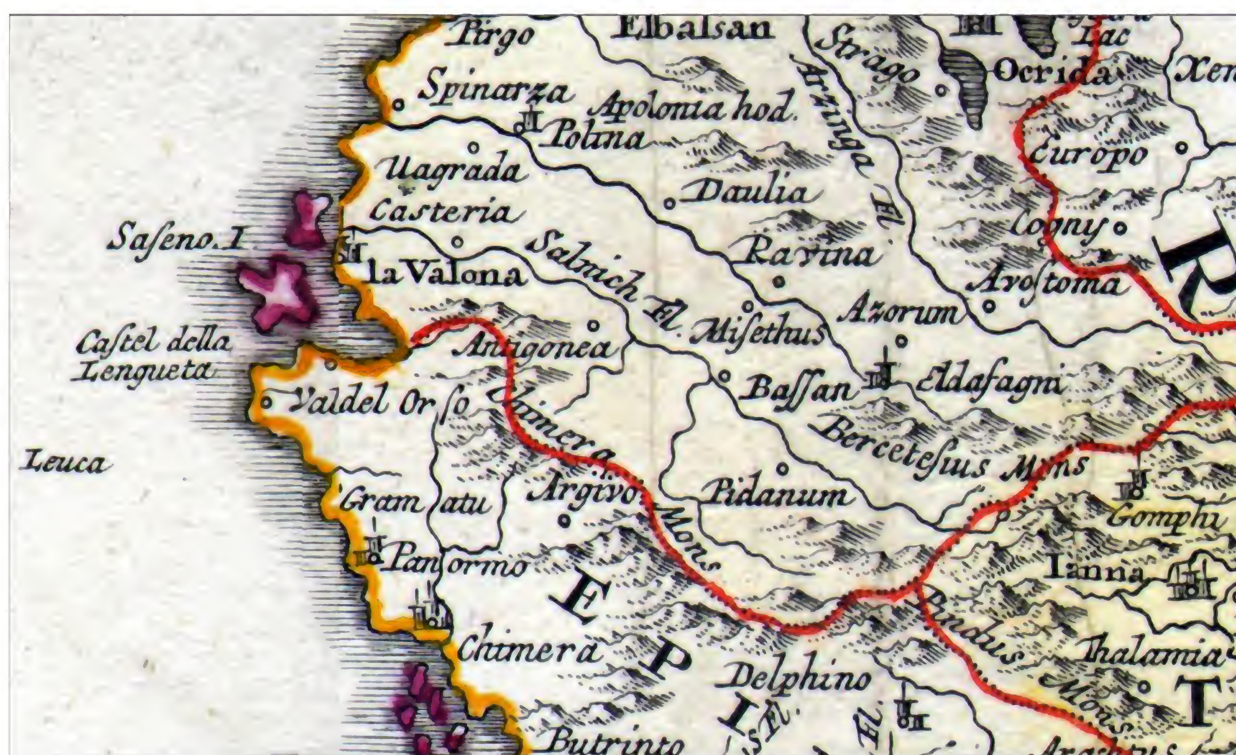

Fig. 1e

. Harta e Shqipërisë jugore, në kuadrin e Hartës së Evropës, vitit 1775, e autorit Homann, Johann Baptist, [www.BKSH.al/ Biblioteka Dixhitale/Harta].

Edhe fjala Dodonë kuptohet që është shqip dhe do të thotë: *do duam*, *dëshirojmë*, si vend ku plotesohen *dëshirat*, *lutjet*, *të mirat*. Madje edhe historianët e lashtësisë kanë shkruar se *fatthënësit* dhe *fatthënëset* e Orakullit të Dodonës quheshin *tomuri, tomure* dhe *tomuros,* të cilët tregojnë *Të mirat*, *Të mirët*, nën shembullin e emërit të malit të shenjtë Tomor.

Fig. 2. Pamje satelitore e Shqipërisë (sipas GOOGLE)

Fig. 2b. Harta Fizike satelitore e Shqipërisë jugore.
[http://www.maphill.com/albania/maps/physical-map/satellite-outside/free/

Fig. 3. Pamje satelitore trediensionale e Malit Tomor, parë nga Qafa e Kulmakut në jug.

Fig. 4. Pamje satelitore e Malit Tomor, parë nga Berati, në perëndim të Tomorit.

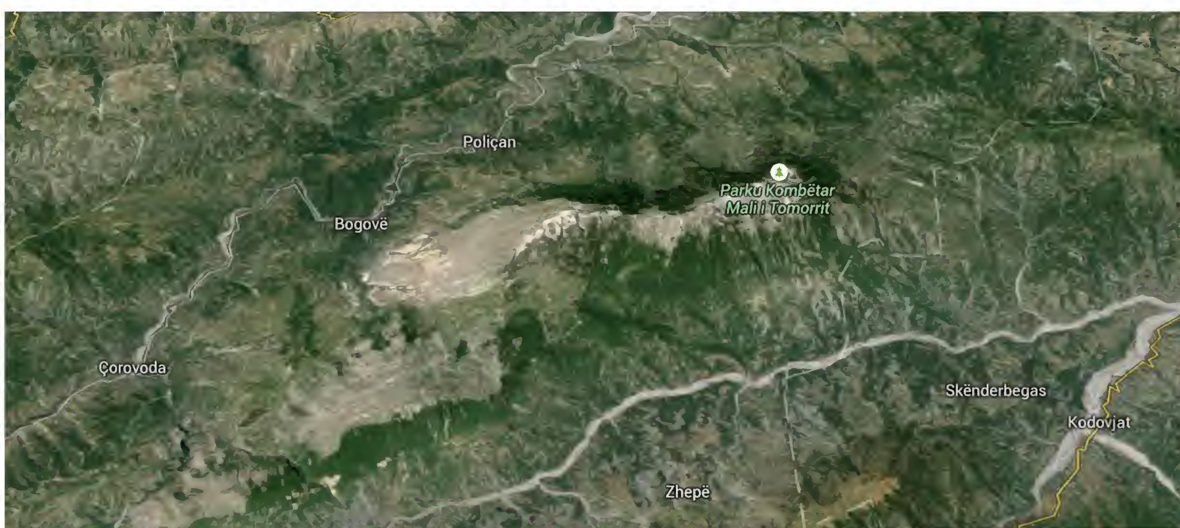

Fig. 5. Pamje satelitore e Malit Tomor, parë nga Tomorrica, në lindje të Tomorit.

Tomori lartësohet madhështor, ndërsa në këmbët e tij shtrihet fusha e Myzeqesë

b)

c)

Foto 1b,c. Piktura e Edward Lir Tomori i parë nga Krraba, Elbasan, 1848 [14].

Foto 1d. Çuka Partizani, Tomor, parë nga Berati.

Foto 1e. Shpati lindor i malit Tomor. Në të majtë të malit është Çuka Abaz Aliu, në të djathtë Çuka Partizani.

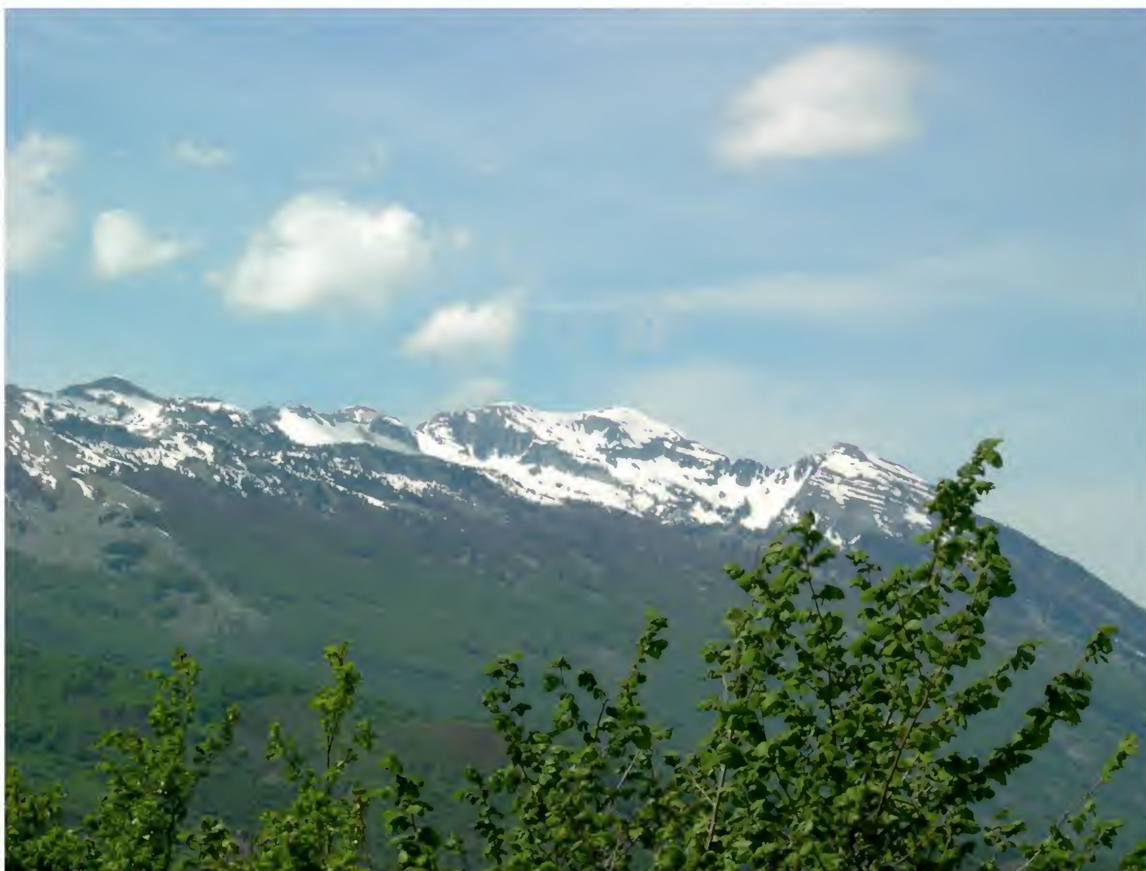

Foto 2a, b. Çuka Partizani, shpati lindor i Tomorit,

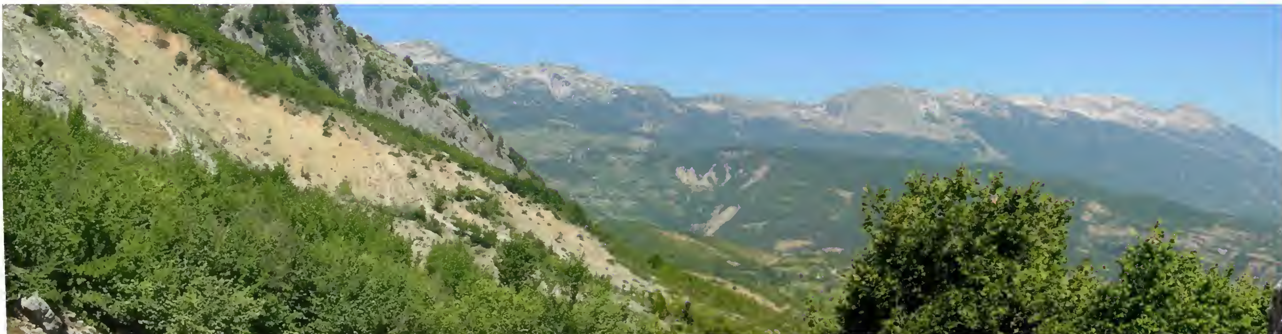

Foto 3b. Shpati lindor i malit Tomor, parë nga ana e Tomorricës.

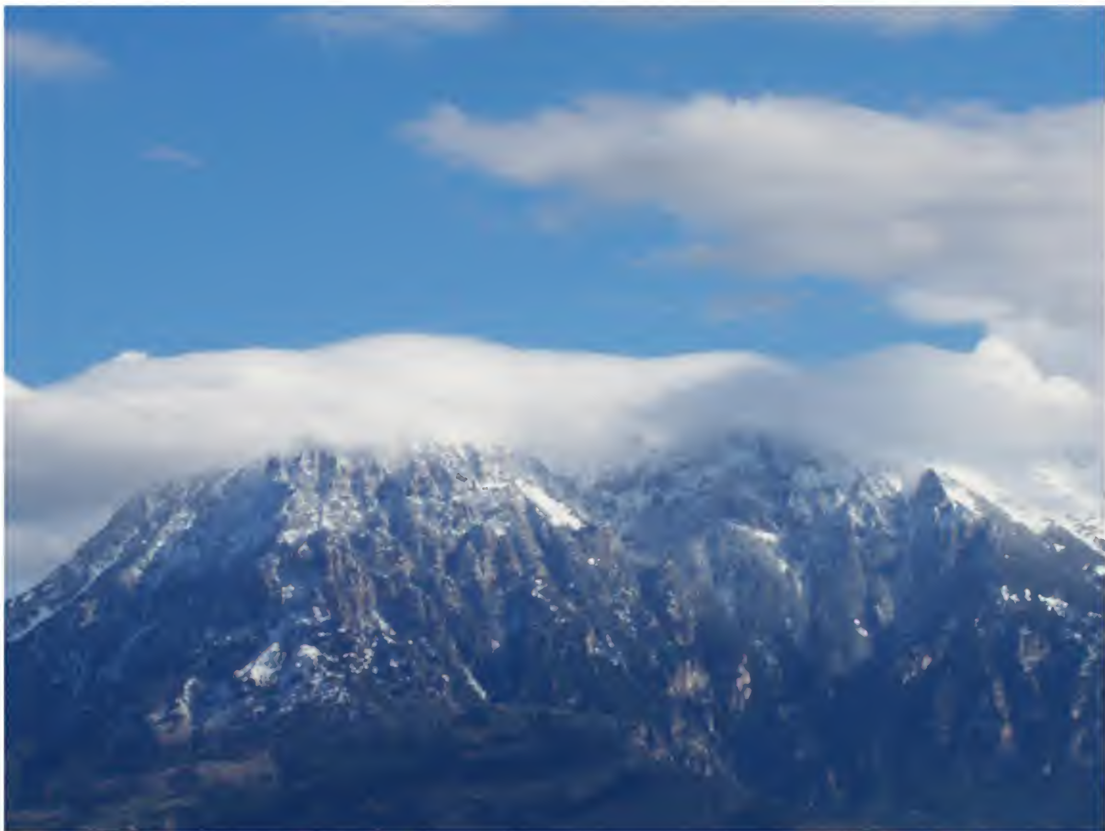

Foto 3c. Shpati perëndimor i malit Tomor, parë nga ana e Beratit.
(Foto Nuri Çuni)

Këtij Mali, bilbili i Shqipërisë Naim Frashëri, i këndoi në poemën "Bagëti e bujqesia":

Tomor! O mal i bekuar, fron i lartë që rri Zoti
Pas fesë vjetrë që kishin Shqiptarët në moti
Dhe ti Mali-Plak i lartë, që me sytë e tu ka parë,
Luftëra të mëdha shumë, e punë, që kanë ngjarë

Kurse poeti i madh Andon Zako Çajupi, në vjerëshën "Baba Tomori" (1902), për Tomorin thurri vargjet lapidary:

Baba-Tomor, kish' e Shqipërisë,
mal i lartë, fron i perēndisē,
tek ti vinin njerëzit që moti
për të msuar se ç'urdhëron zoti...
Tek të lutem dhe u duk' e qarë
të msoj q'thot dhe për shqipëtarë.
Kanë qenë trima të lëvduar
dhe në luftë s'janë turpëruar,
qenë trima dhé mëmëdhetarë,
besa, feja s'i kishnë dhe ndarë,
Shkonin jetën me puçkë në dorë,
Donin shqipen, s'qenë tradhëtore,
lulëzonte gjithë Shqipëria,
s'e s'kish shkelur si sot robëria,
gra e burra donin Shqipërinë,

Për Malin Tomor kanë shkruar edhe poetë, shkrimtarë dhe studiues shqiptarë të tjerë, nga më të shquarit, midis të cilëve renditen Asdreni, Ndre Mjeda, Hil Mosi, Konstandin Kristoforidhi, Xhevahir Spahiu, etj.

Kristoforidhi vë si nëntitull termin **"**Hieja e Tomorit" duke nënkuptuar Perendia e Tomorit në tregimin "Gjahu i malesoreve" në vitin 1884 dhe shkruan: "*Në malin e Tomorrit rri zoti rri i madhi i jetës, rri ai qe ruan Shqipërinë e nuk na le të biem në dorë të armiqēve, zotit të Tomorrit i shërbejn shqipet e malit, ato jan ëngjët e tij prandaj neve na thonë Shqipëtarë*"[32]. Poeti Xhevahir Spahiu barazonte Baba Tomorin me malin e bashkimit dhe të besimit të shqiptareve.

Krahas tyre janë edhe studiues të huaj. Piktori anglez Eduard Lir (1848) etj. (https://malitomorrit.wordpress.com), Eduard Lir, i ardhur në Berat,, kur pa malin e Tomorit u shpreh se, "*Tomori është mal mbretëror, ky mal është si një sokrat madhështor*" ndërsa, duke parë malin e Tomorrit nga Qafa e Kërrabës, ai shkroi në ditarin e tij: "*Ishte e vështirë t'i ktheje shpinën kësaj pamje malore të mrekullueshme, këtyre skutave e qosheve të kësaj bote të bukur, këtyre pamjeve prej të cilave asnjë shpirt piktori nuk lodhet kurrë*" dhe pikturoi një nga kryeveprat e tij, atë pamje të Tomorrit (Foto 1b] [14].

Etnologia angleze Margaret Hasluck, pasi u ngjit në majë të Tomorit , mali legjend i shqiptarve, në vitin 1930, shkroi studimin me titull "*Një kult i malit në Shqipërinë e jugut*", ku tregonte se pelegrinët që ngjiteshin në majën e Tomorit besonin në një fuqi të mbinatyrshme në atë maje e se betimi për Baba Tomorrin ishte më i fortë se betimi mbi Ungjill ose Kur'an.më 1930 [Forum-Al.com™

5/9/15 10:37 AM http://www.forum-al.com/showthread.php?t=22212 Page 11 of 16 të tij]. Edhe Robert Elsie në librin e tij shkruan se mali është personifikuar si vetë zoti, e quajtën "*Baba Tomori*" dhe banorët e krahinës betohen "*Për Baba Tomor*" [15]. Prof. Antonio Baldaçi botoi librin "Berati dhe Tomori" në vitin 1939.

1. TOMORI DHE HISTORIA GJEOLOGJIKE E KRIJIMIT TË TIJ

Mali Tomor ndodhet në zonën tektonike Kruja, ku vargu i strukturave gjeologjike e të cilës shtrihen si brez nga Shëngjini në veri-perëndim deri ne Leskovik në jug-lindje të Shqipërisë. Tomori përfaqëson një strukturë gjeologjike antiklinale me shtrirje veriperëndim – juglindje, strukturën në perëndim të zonës Kruja (Fig. 6).

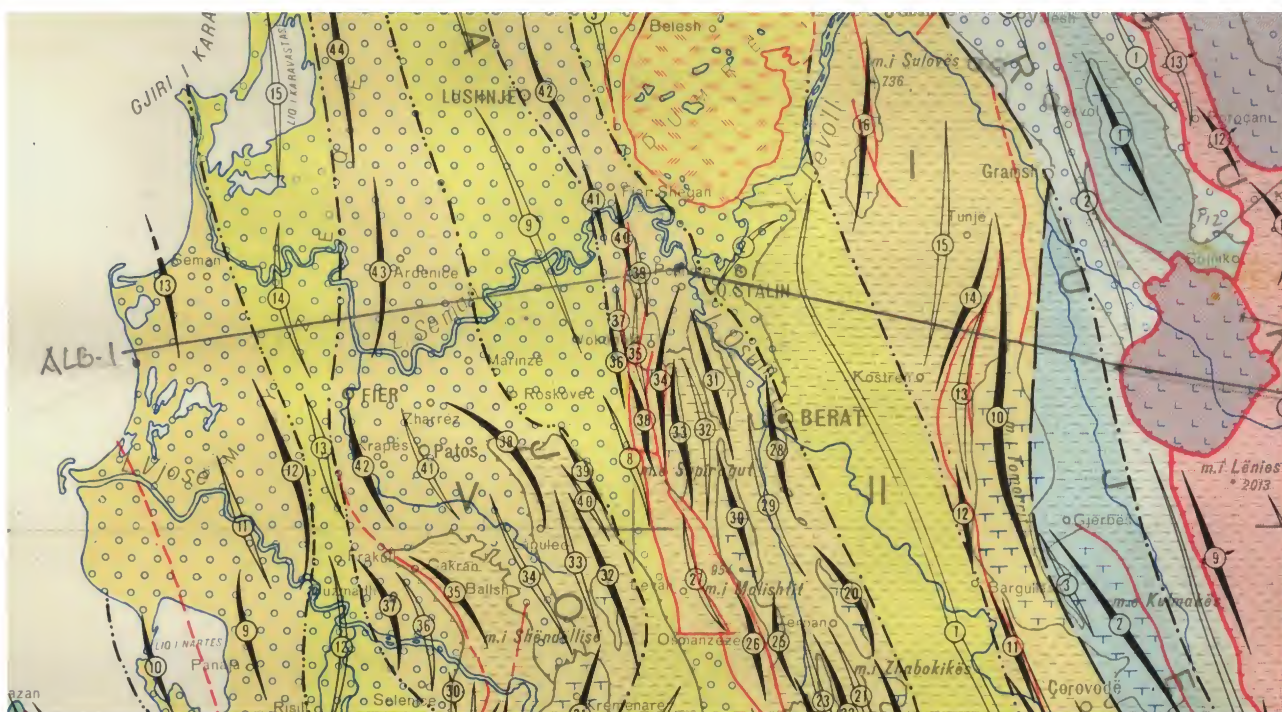

Fig. 6. Harta tektonike e Shqipërisë së mesme, Mali Tomorit shtrihet në lindje te saj (struktura Nr. 10) (Harta Tektonike e Shqipërisë, shkallë 1:200.000, 1983).

Vetë mali përfaqëson kryesisht bërthamën gëlqerore të strukturës, kulmi i të cilës ndodhet në lartësinë 2 402 - 2 416 m mbi nivelin e detit (Fig. 7).

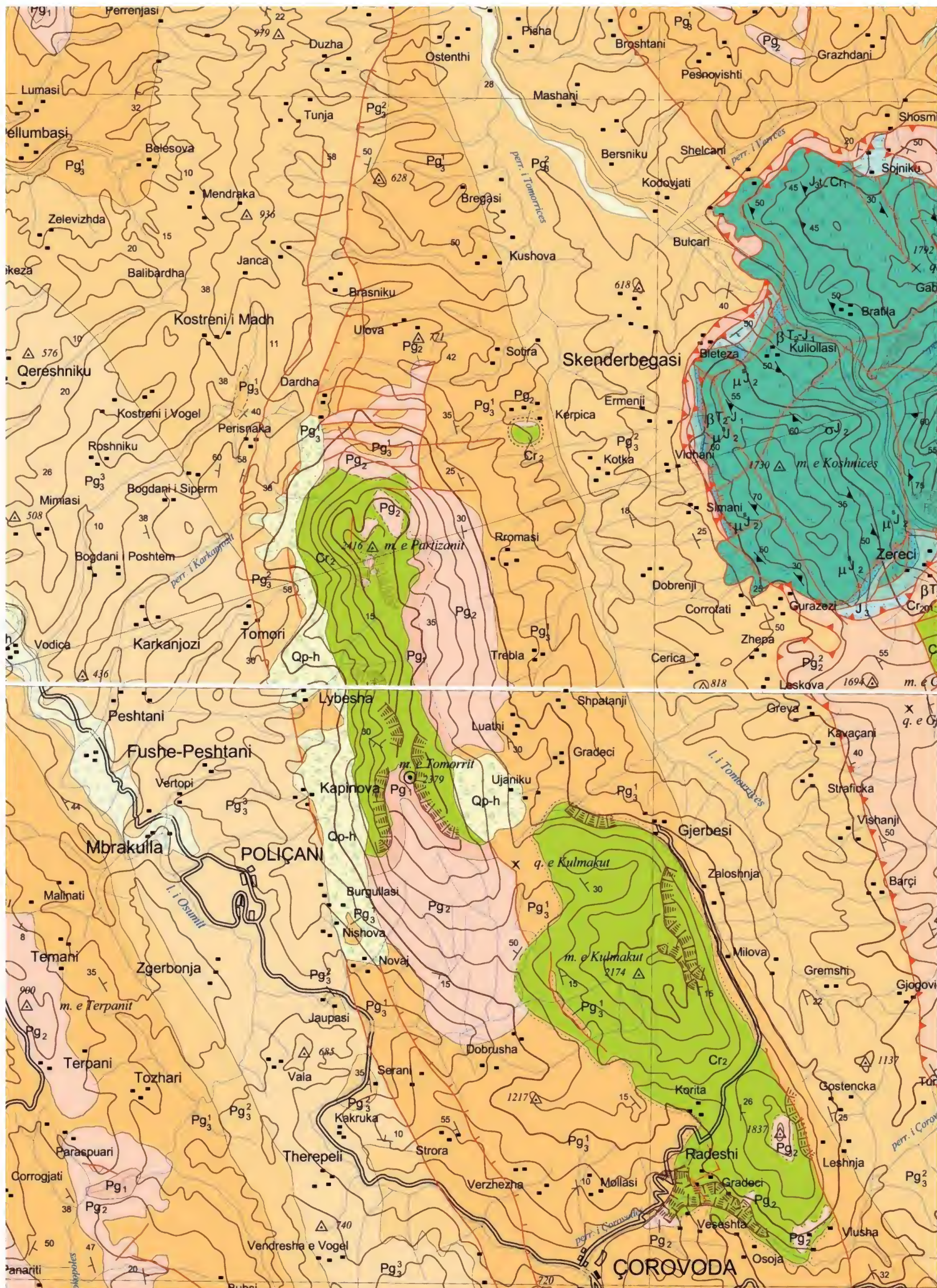

Fig. 7. Harta gjeologjike e Shqipërisë së mesme, ku ndodhet Mali Tomorrit (Harta Gjeologjike e Shqipërisë, shkallë 1:200.000, 2002).

Cr_2- Kretak i sipërm, gëlqerorë: Pg_2- paleogjen i mesëm (eocen), gëlqerorë; Pg_3- Palegjen i sipërm (Oligocen), formacioni flishor; Q_{4-c}- Kuaternar, depozitime koluviale, brekce shpati.

Kjo bërthamë gëlqerore zgjatet për 22,5 km. Formacionet gëlqrore në bërthamën e strukturës i përkasin moshës gjeolgjikë të erës mesozoike, periudhës së kretakut (Cr). Në pjesën më të poshtme shtrihen dolomite dhe gëlqerorë dolomitikë të kretakut të poshtëm (Cr1). Mbi ta shtrihen gëlqerorët e kretakut të sipërm (Cr_2), të depozituar rreth 65 deri 100 milion vjet më parë. Këta gëlqerorë, që ndërtojnë bërthamën e strukturës, në sipërfaqen e tokës kanë gjerësi 2,2 km, me përjashtim të sektorit të Çukës Partizani, ku trashësia e tyre është rreth 4,5 km.

Anash kësaj bërthame, mbi gëqerorët kretarë shtrihen gëlqerorë të erës ceozoike, periudhës së paleogjenit të mesëm (Pg_2), epokës së eocenit, me moshë mesatarisht 38-54 milion vjet (Fig. 8). Gëlqerorët eocenikë janë pllakorë (Foto 4). Krahu lindor që formon shpatin e malit, është mjaft i gjërë, relativisht i qetë dhe me rënie të depozitimeve nga lindja, me kënde 25-30^2, ndërsa në pjesën veriore të tij, ata bëhen më të mëdhenj, deri 40-50 ^{0} (Fig. 8). Krahu perëndimor i strukturës është i shkëputur tektonikisht, plani i së cilës zhytet drejt lindjes, fillimisht me një kënd rreth 60-70^0 pastaj, më në thellësi, këndi zvogëlohet deri në 40-50^0. Amplitudën më të madhe kjo shkëputje e ka në pjesën qendrore të struktures, që vleresohet me disa kilometra. Gjatë kësaj shkëputje takohen fragmente gëlqeroresh paleogjenikë në kontakt me dolomitet, që janë blloqe tektonike të këtij krahu të ngelur nga mbihypja e antiklinalit të Tomorit në perëndim[17, 48].

Në krahë të strukturës dhe në të dy periklinalet e saj, verior dhe jugor, pas një pakoje kalimtare merglore shtrihet formacioni flishor alevrolito-argjilor-ranor i moshës së periudhës së paleogjenit të sipërm (Pg_3), epokës së Oligocenit (Pg_3^1), të moshës gjeologjike 26-38 milion vjet (Foto 5).

Në anën perëndimore, për gjithë gjatësinë e strukturës, krahu perëndimor mbulohet nga një brez depozitimesh kuaternare të tipit fund shpati (koluviale) (Q_4-c), të përfaqësuara nga brekçe shpati, të moshës gjeologjike të këtyre 2,5 milion vitet e fundit. Brekçet janë të konsoliduara dhe kanë trashësi relativisht të madhe. Por në fundin e shpateve takohen edhe formacione të shkrifta. Një pullë e tillë depozitimesh mbulon edhe krahun lindor të malit në disa sektorë. Këto depozitime janë lidhur me fazat kryesore të strukturimit të prishjeve tektonike paspliocenike.

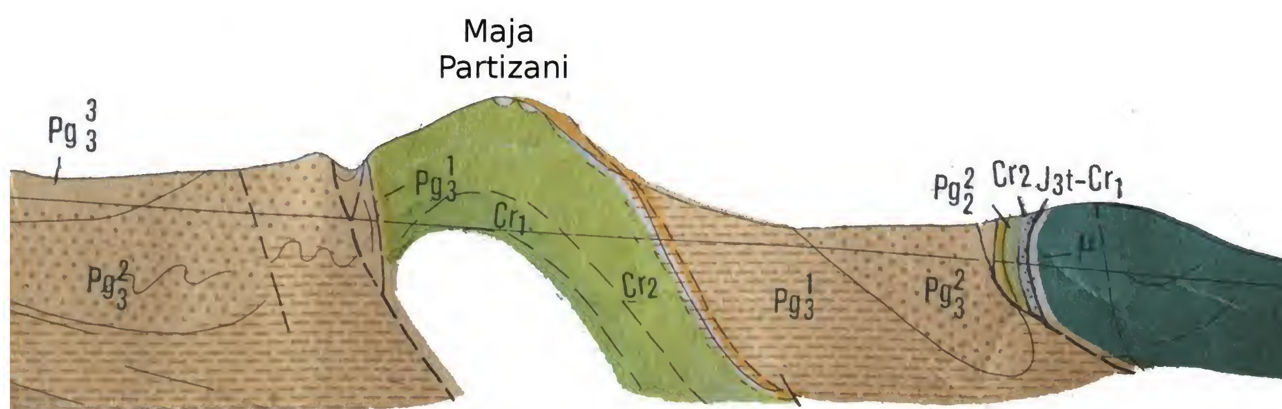

Fig. 8. Profili gjeologjik nëpër strukturën antiklinale të Tomorrit [17].

Struktura e Tomorit, ashtu si edhe të tjerat e zonës tektonike Kruja, gjatë periudhës së kretakut të sipërm përfaqësonin një kurrizore të zhytur në një det të cekët, ku depozitohesh materiali karbonatik, nga i cili u formuan gëlqerorët. Në fillim të periudhës paleogjenike, 65 milion vjet më parë, u zhvillua një fazë rrudhosëse me emrin “laramike”, e cilas cektoi basenin detar, aq sa edhe vende-

vende kurrizorja të dilte mbi ujë. Këtë e dëshmojnë shfaqje bokside te gjetura në kurrizin e struturës. Në këtë det të cekët u formua formacioni flishor, deri sa ai arriti trashësi rreth 5 500 m.

Me mbarimin e periudhës paleogjenike dhe fillimin e asaj miocenike, të poshtme (N_1), rreth 26 milion vjet më parë, kurrizorja doli mbi ujë dhe filloi ti nënshtrohej rrudha formimit, filloi të lartësohej mali. Strutura kishte karakter drejtvizor dhe nën veprimin e lëvizjeve tektonike, ajo u bë asimetrike, duke patur krahun lindor dhe atë perëndimor që binin me kënde të ndryshme. Kjo ishte edhe etapa përfundimtare e malformimit, ku mbizotëruan ngritjet e strukturës. Krahu perëndomor i strukturës së Tomorrit u shkëput nga një thyerja tektonike e tipit mbihipës dhe me karakter krahinor, e cila ndan edhe zonën tektonikë Kruja nga ajo më në perëndim të saj, nga zona Jonike (Fig. 8).
Fronti i mbihipjes ka formuar një rrëpirë gëlqerorësh të thyer dhe mjaft të copëtuar. Krahu perëndimor i antiklinalit është më i pjerrët, duke formuar edhe rrëpira gëlqerore vertikale. Në drejtim të periklinalit të jugut, mali ulet duke formuar një shpat të butë, mjaft të qetë, por me larmi formash karstike sipërfaqësore.

Fillimi periudhës plio-kuaternare karakterizohet nga veprimtaria neotektonike, e cila vzhdon edhe në etapën e sotme. Nën efektin e kësaj tektonike të re, mbizotëron ngritja e strukturës, çka dëshmohet me formimin e kanioneve të thella në luginat e shumta erozionale të lumenjve. Tipike, edhe për nga bukuria dhe madhështia e tyre eshte kanioni i lumit Osum në Skrapar (Foto 6).
Në formacionin gëlqeror të malit Tomor është zhvilluar në shkallë të gjerë edhe dukuria karstike, si ajo në sipërfaqen e tokës ashtu edhe në thellësi, duke formuar zgavra dhe shpella me përmasa të ndryshme (Foto 7, 8, 9, 10, 11). Karstit i takojnë fazat e ndryshme të zhvillimit, ndeshen nga format më fillestare si gishtëzime, gropëza, shkrepa e deri në zgavra, shpella, galeri e puse, etj. Tipike është shpella e **Pirogoshit** (Foto 9), e cila ndodhet në luginën e lumit Çorovodës, në krahun e djathtë të Kanionit të Gradecit, pranë fshatit Radësh, 2.5 kilometra larg qytetit te Çorovodës. Atje ka hyrjen parësore të saj, në një tarracë si ballkon, ku është edhe lartësia më e madhë e shpateve. Një hyrje tjetër gjendet pranë Urës së Kasabashit [9, 18, 49, 50]. Sipas Suat Braçellari, zv. president i shoqatës Didaktike shkencore Speleologjike Shqiptare, gjatësia e studiuar deri më tani, nga grupi speleologjik i Skraparit me speleologë francezë të shoqatës së Grenoblit në 1993, është 1853 m. por fundi i shpellës nuk është gjetur. Shpella ka dy degëzime kryesore dhe degëzimi që ndjek drejtimin nga lindja është me gjatësi 380 m, ndërsa tjetri vazhdon edhe më tej. Korridori VP ka një pjerrësi të lehtë. Fundi i tij është 40 m më poshtë se niveli i hyrjes. Korridori i dytë ëshët 80 m nën nivelin e hyrjes. Gjithashtu ka vende, ku terreni është i mbuluar nga shtresa të tëra mikro-organizmash, të cilët të krijojnë idenë se shpella është e mbuluar nga një "tapet" i ngurtë e i bardhë *(Forumi Horizont - Skrapar / Kanionet / Shpella e Pirogoshit, etj.*). Shpella e Pirro Goshit, në lashtësi mundet të jetë shpella e Zjarrit të Zotit (Piro- zjarr dhe në gjuhët e vjetra Gosh quhej zoti) mendon studiuesi me pseudonimin Aizbergu (Shpella e Temireve ne Tomorr - Forum-Al.com™).

Një shpellë tjetër e madhe në malin e Tomorrit është shpella e mirënjohur e **Tëmirave.** Kjo shpellë nuk gjendet e renditur në studimet shkencore. Sipas shkrimeve në internet (Shpella e Tëmirave në Tomor, në internet) ajo ndodhet në shpatin perëndimor, 300-400 m nga maja e malit Tomor, ku ndodhet edhe Tyrbja

e Abaz Aliut. Para viteve 90 është shkatërruar nga forcat e xhenjos, që të mos ishte më objekt peligrinazhi, siç kishte qenë qysh në lashtësi dhe aktualisht në hyrjen e saj është një gropë e madhe (*http://www.forum-al.com/showthread.php?t=25797).* Sipas këtij informacioni, studiuam imazhet satelitore të zmadhuara (Foto 10, 11) dhe konstatuam se 460 m sipas shpatit, me një disnivel 110 m nën majën e malit, vrojtohet një objekt me pamje grope. Është e nevojshme të kryhen vrojtime në terren për të vërtetuar nëse atje është gropë e formuar tek hyrja e shpellës, pas shpërthimit të saj. Sipas njoftimit në internet, dhe siç duket në fotot 10, 11, ka rrugë që hyhet në shpellë, kështu që ajo duhet të studiohet dhe vlerësohet. Sipas studiueses Diana Lamaj, në brendësi të shpellës është një "gropë e madhe ku disa njerëz janë munduar të zbresin me litar, por në momentin e lëshimit të litarit në gropë ai çuditërisht këputej..." *(http://www.slideshare.net/dianalamaj/shqiperia-ne-fokus-34820705).*

Për puse a gropa të tilla në Tomor ka shkruar edhe Dajlan Omeri, ish komandanti i reparit të ndërlidhjes në Çukën Abaz Aliu, në librin e tij "Tetëqind ditë në Tomorr" [34a] " Në afërsi të Abaz Aliut ka një grope që mund të quhet dhe sterrë, pasi fundin e saj akoma nuk e dime. Sterra ka një diameter rreth 30 m. dhe ndodhet 100 m në jug të ish repartit. Ndërtimi i saj të lë përshtypjen se është bërë nga dora e njeriut, se jo vetëm ndodhet në mes të shpatit të malit të mbuluar nga bari, por është edhe me shkallë që zbritet lehtë në të. Nga kjo sterë furnizoheshin me ujë barinjtë dhe reparti" [faqe 88, 43a].

Edhe mbi fshatin Nishovë ka një shpellë karstike në shpatin perëndimor të Tomorit, që banorët e kanë quajtur ndër vite "Shpella e Nuses". Në të njëtin meridian me këtë shpellë, por në veri të shpatit lindor të Tomorrit ndodhet shpella e Tërrovës. Fshati Tërrovë ndodhet në lindje të kësaj shpelle.

Midis postimeve të ndryshme në faqet e internetit, të tërheq vëmendje shkrimi i Alfeko Sukaxhiu: "*Në fshatin Shëmri ndodhet kodra e Kryebardhit. Rreth të cilës ka shumë burime uji. Atje shpesh janë gjetur shumë qeramika të lashtësisë dhe vendin e quaajnë "vend i mrë". Kjo kodër ka të njejten largësi nga Kulmaku edhe shpella që e quajnë "**kërthiza e botës**". Tek kjo shpellë janë përpjekur disa herë të zbresin njerëz me litarë. Gojëdhënat tregojnë se gjithmon është këputur litari papritur edhe njerzit nuk janë gjetur më nën humnerën e shpellës.Pleqtë e vjetër thonë se "në atë shpellë mund të hyjë vetëm njeriu që e pranon vendi*".
[http://www.forumishqiptar.com/threads/79992-Elementet-mistike-te-besimit-Pellazg-(II-Dodona-Trashegimia-jone-e-pervetesuar)/page37].

Në periklinalin verior të strukturës së Tomorit, rreh 2 km në veri të Çukës Partizani, ka edhe një veçori tjetër, që nuk vërehet në strukturat e tjera: periklinakli gëlqeror është i copëtuar nga 6 thyerje tektonike tërthore me gjatësi rreth 2 km, duke formuar pesë breza me gjerësi nga 400-600 m dhe shpati ka krijuar një morfologji tipike të shkallëzuar (Fig. 9). Këto blloqe janë gëlqerorë të eocenit, vende vende të mbuluara pjesërisht nga flishi oligocenik. Blloqet kanë zbritur pjerrtas njëri nën tjetrin. Maja e Çukës Partizani, nën veprimin e tektonikave gjatësore dhe tërthore ka marrë një trajtë tipike piramidale, që spikat në tërë relievin përreth. Ka mendime se kjo dukuri mund të jetë ndikim i tektonikës intensive për efekt të diapirit të Dumresë, që siç dihet del në sipërfaqe më në veripërëndim [45]. Duke qenë se dukuri të tilla nuk vërehen në strukturat e tjera gëlqerore, thyerjet tektonike kanë zgjatje të kufizuar vetëm mbi periklinalin gëlqeror të strukturës, prania e tyre mund të lidhet edhe me veprimin lokal të neotektonikës në këtë periklinal të Tomorit. Në afërsi të skajit lindor të linjës

tektonike tërthore më jugore ndodhet shpella e Tërrovës. Shkaqet e kësaj veprimtarie neotektonike është e nevojshme që të studiohen për të kuptuar se çka ndodhur dhe si është ndërtuar në thellësi struktura në këtë sektor.

Ndërtimi gjeologjik i malit ka kushtëzuar edhe relievin e tij të ashpër, me maja të mprehta e të dhëmbëzuara. Një rol jo të vogël ka luajtur dhe tektonika bllokore.

Në lartësinë mbi 1700 m vërehen gjurmët e veprimtarisë gërryerse të akullnajave në formën e 5-6 cirqeve dhe freskoreve, si edhe depozitime morenore (Foto 12, 13, 14). Depozitimet morenore janë përbërë nga material i trashë copëzor, kryesisht me shkallë të keqe përpunimi, të përzjerë me material të imtë ranoro-argjilor. Shënja të tjera të veprimtarisë së akujve janë edhe pragjet, që dallohen në shpat. Në sterat, puset dhe zgavrat e shumta, përgjatë të gjithë kurrizit të malit grumbullohet mjaft borë. Këtu e kanë zanafillën burimet e shumta karstike që dalin në kembët e Tomorit, si burimet e Sotirës, Kërpicës, Ujanikut në lindje të malit dhe të Bogovës dhe Kapinovës në perëndim. Pjesa më e madhe e burimeve ndodhen në kontaktin e flishit me gëlqerorët, si edhe pranë tektonikave gjatësore dhe tërthore. Daljan Omeri në librin e tij tregon se mbi lartësinë 1500 m nuk ka më burime të tilla.

Rajoni i Tomorit është përfshirë edhe në studimet gjeofizike krahinore gravimetrike dhe magnetometrike të shkallës 1:200.000, si edhe rilevimet e deajuara gravimetrike për kërkimin e naftës dhe të gazit. Në figurat 10 dhe 11, përkatësisht, paraqiten Harta e Gravitacionit në Reduksionin Bouguer dhe Harta e Intensitetit te Plotë të Fushës Magnetike për territorin e Shqipërisë [6, 7]. Në kuadrin e rilevimeve krahinore gravimetrike dhe magnetometrike struktura e Tomorit zë një pozicion që shpreh tërësinë e vargut struktural përkatës të zonës tektonike. Për të hedhur dritë mbi veprimtarinë neotektonike dhe zhvillimin e dukurisë karstike të thellësisë është e domosdoshme që të kryhen rilevime gjeofizike të detajuara: mikrorilevim gravimetrik dhe magnetometrik, tomografi gjeoelektrike, rilevim ajror elektromagnetik si edhe sizmike inxhinierike e detajuar.

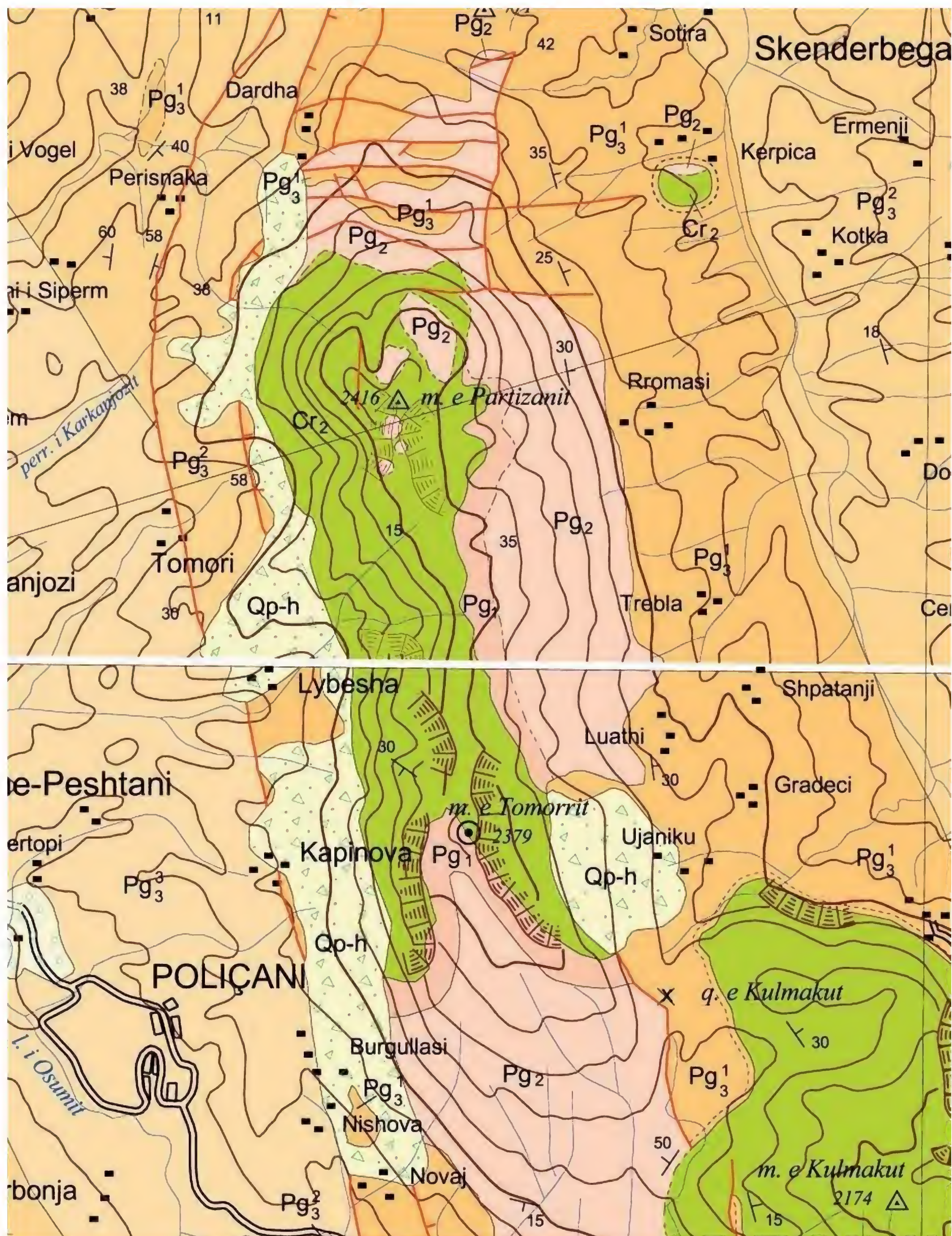

Fig. 9. Harta gjeologjike e strukturës së Malit Tomorr (E zmadhuar) [48}.
Cr_2- Kretak i sipërm, gëlqerorë: Pg_2- paleogjen i mesëm (eocen), gëlqerorë; Pg_3- Palegjen i sipërm (Oligocen), formacioni flishor; Q_{4-c}- Kuaternar, depozitime koluviale, brekce shpati.

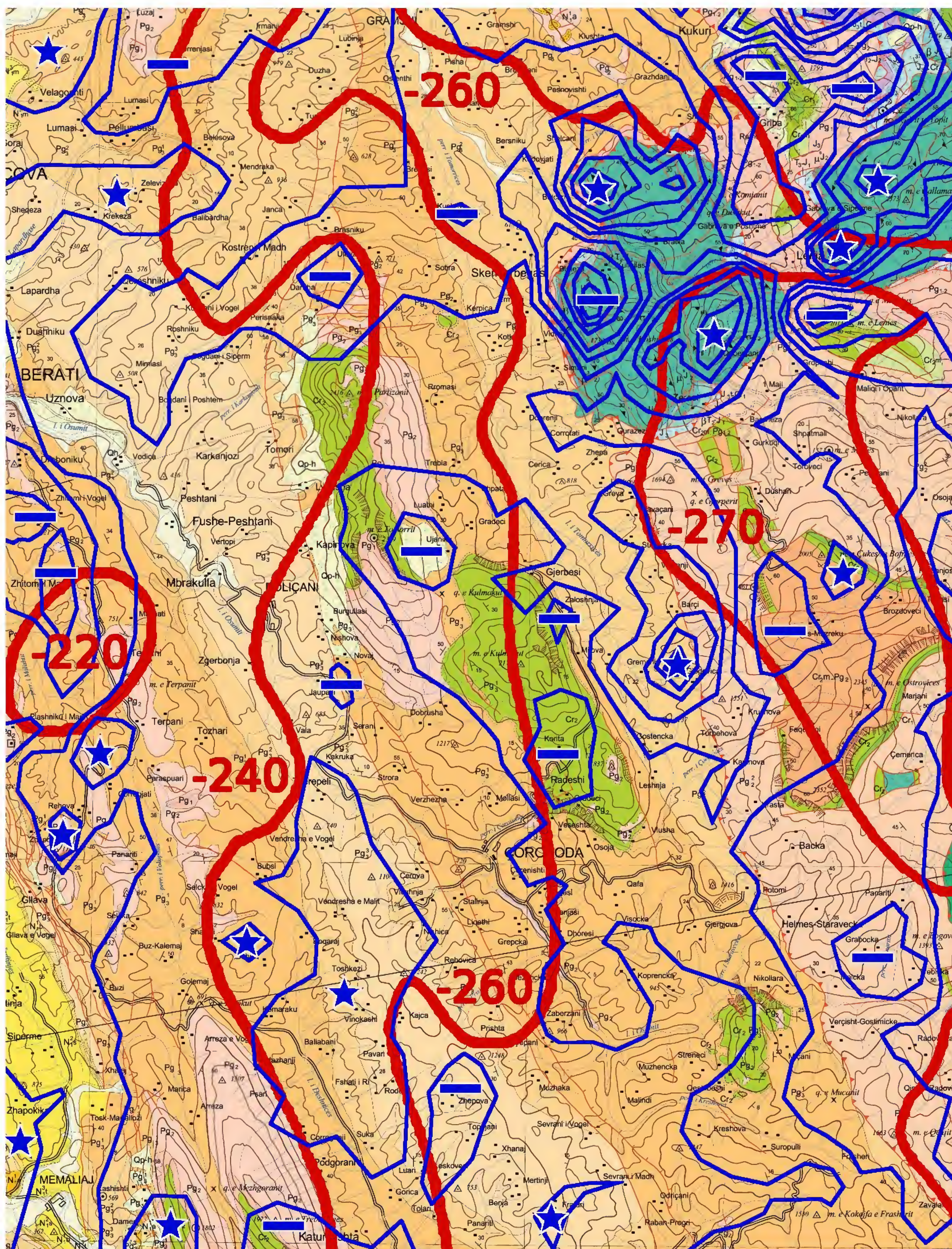

Fig. 10 Bashkëlidhja e anomalive të gravitacionit në reduksionin Buge (Izolinjat me ngjyrë të kuqe), sipas Hartës në shkallën 1:200.000 [6] dhe anomalive të Intensitetit Total të Fushës Magnetike e Shqiperisë (izolinjat me ngjyrë blu), sipas Hartës në shkallën 1:200.000 [7], me Hartën Gjoelogjike të Shqipërisë në shkallën 1200.000 [48], [Bashkëlidhja sipas N. Frashëri].

Foto 4. Gëlqerorë pllakorë të periudhës së paleogjenit të mesëm (Pg_2), epokës së eocenit, periklinali jugor i strukturës së Tomorit.

Foto 5. Formacioni i flishit të paleogjenit (Pg_3) në krahun lindor të strukturë së Tomorit.

Foto 6. Kanioni në lumin Osum, Skrapar.

Foto 7. Veprimtaria e karstit sipërfaqësor në Tomor.

Foto 8. Veprimtaria e karstit sipërfaësor në Tomor.

a)

Foto 9. Shpella e Pirogoshit në luginën e lumit Osum, pranë fshatit Radësh,
Fotot: a [Google}:
[https://www.google.al/search?q=shpella+e+pirogoshit,+skrapar&biw=1240&bih=652&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ei=tod0VZSvEOXXywOk7IOIDg&ved=0CCQQsAQ

b)

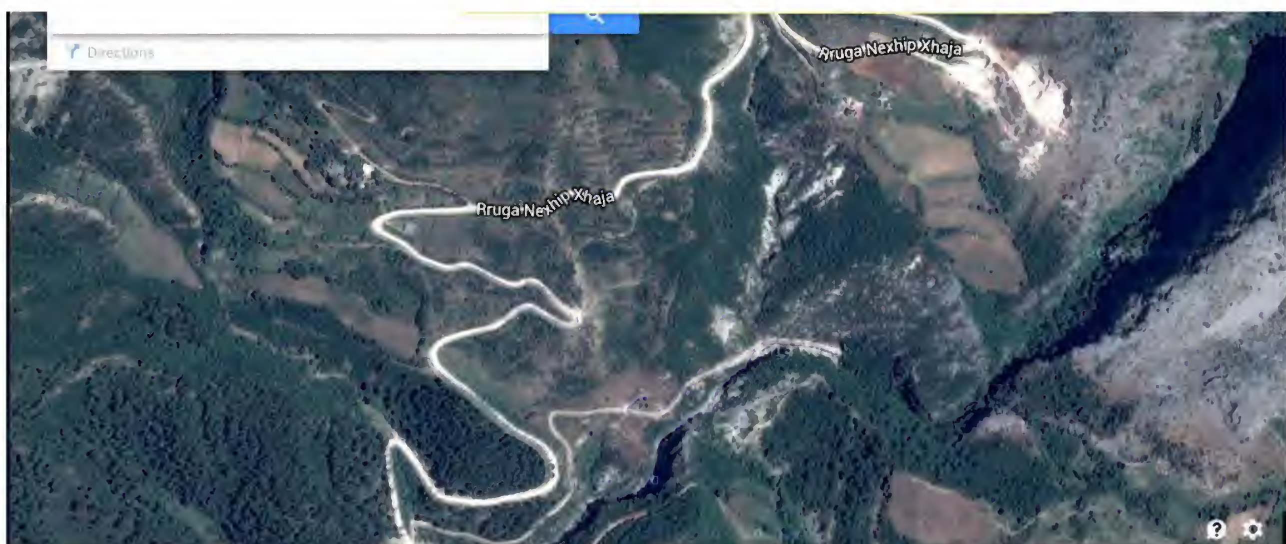

c)

Foto. 9 Pamje të Shpellë së Pirogoshit:); Stagmatit (b). galeri (d), stalaktit (c)
https://www.youtube.com/watch?v=Cj7U5nlnFY8
https://www.youtube.com/watch?v=L8Rp-q1uiY8

d)

e)

Foto 9d,e. Imazh satelitor i kanionit të Gradecit, në shpatin verior të së cilit ndodhet hyrja e shpellës së Pirogoshit. Në foto duket edhe rruga automobilistike për në qafën e Devrisë. Në foton 9e në të djathtë të kthesës së fortë që duket në pjesën e sipërme të saj duket një karrierë gurrësh. Në të djathtë të saj, në shpatin e djathtë, më të lartë të kanionit të Gradecit, ndodhet hyrja e shpellës së Pirogoshit.

Foto 9f,g. Ura e Kasabashit (shekulli XVII-të) dhe imazhi satelitor i vendnodhjes së saj në lumin e Çorovodës.

h)

i)

Foto 9h, i. Kanioni i Gradishtit. Shpella e Pirogoshit ndodhet në shpatin e djathtë të kanionit, prapa karrierës së gurrëve,

Fig. 10a, b. Gropa tek hyrja e shpellës **Tëmirave** në shpatin perëndimor të malit Tomor, nën Tyrben e Abaz Aliut (Orakulli i Dodonës) [sipas N. Frashëri}.

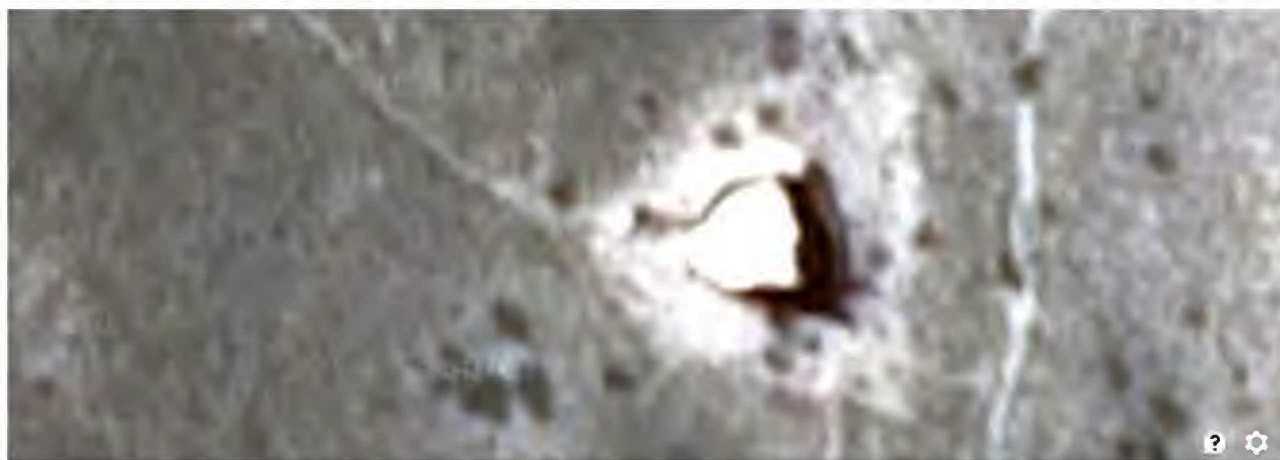

Fig. 10c, d. Shtigjet për të shkuar tek gropa e hyrjes së shpellës **Tëmirave** në shpatin perëndimor të malit Tomor, nën Tyrben e Abaz Aliut (Orakulli i Dodonës) [sipas N. Frashëri].

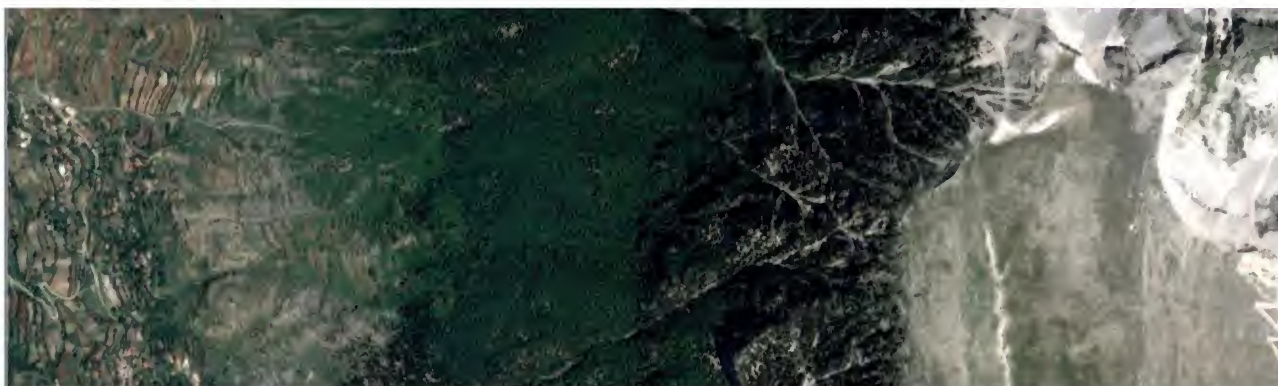

Fig. 11a. Gropa e hyrjes së shpellës **Tëmirave** në shpatin perëndimor të malit Tomor, nën Tyrben e Abaz Aliut, (Orakulli i Dodonës)[N. Frashëri].

b)

c)

Fig. 11b, c. Shtegu për të shkuar tek gropa e hyrjes së shpellës **Tëmirave** në shpatin perëndimor të malit Tomor, nën Tyrben e Abaz Aliut, (Orakulli i Dodonës)(b) dhe vendodhja e shpellës 3 km në lindje të fshatit Kapinove (c).

,

Foto 12a. Cirk akullnajor në majën e Tomorit (Foto GOOGLE Album).

Foto 12b. Cirqe akullnajorë në majën e Tomorit.

Foto 13. Akulli në faqen lindore në jug të Majës së Abaz Aliut, Tomor.

Foto 14. Gropë morinore në shpatin lindor të Tomorit.

Foto 15. Pamje e Tomorit (Foto Nuri Çuni).

2. DUKE VËSHTRUAR TOMORIN NGA LASHTËSIA DERI NË DITËT TONA

Mali i Tomorit ka qënë i shenjtë, qysh në lashtësi. Sami Frashëri, në veprën e tij Kamus ul-Alam shkruante "*Në majën më të lartë të këtij mali gjenden gërmadhat e një tempulli të mbetura qysh në kohët shumë të lashta*" [22]. Me tej, ai shkruan se "*Pellazgët janë nga më të vjetërit popull arjan që qysh prej kohëve parahistorike janë shpërnguluar nga Asia e Mesme dhe janë dyndur në Evropë (Ballkan) e u shpërndanë në Trakë e Maqedoni, Iliri e Greqi, etj.......Po ishin të paqytetëruar por ishin të zotë në biujqësi, nxjerje mineralesh, dhe në artin e ndërtimit. Besimi i tyre personifikohej në fuqitë e ndryshme të natyrës. U faleshin trupave qiellorë, xhindeve dhe engjëjve,..Tempulli i Dodonës ndodhej në Epir, në vendin ku banonin pellazgë*" [23].

Gjeografi i lashtë grek Straboni tregon se " Në kohët e lashta, atëhere Dodona ishte nën sundimin e Tesprotëve dhe po ashtu mali Tomarus, ose Tmarus (sepse quhej në dy mënyra), ku ndodhet edhe tempulli. Më vonë ajo u pushtua nga molosët [38, f. 285]. Tempulli gjendet "*stis propodhes tu vunu Tomar*" - në rrezët e malit Tomor shkruan Straboni [38]. Edhe poeti Pindar ashtu dhe poetë të tjerë e kanë quajtur "Dodona Thesprotiane". Po në këtë libër, Straboni tregon se Orestët, si banorë të Orestidhës në kohët mjaft të lashta banonin në rrethin e Tomorit dhe Beratit, shruan studiuesi N. Çuni në librin e tij [8].

Homeri, në librin e tij "Iliada" shkrojti vargjet legjendë për Dodonën Pellazgjike:

O zot, mbret i Dodonave Pellazgjike.
Që banon në ato vende të largëta,
E sundon mbi Dodonën dimërkeqe,
Këmbëzbathur e gjumëpërdhese.

Edhe autorët antikë Plinti i Ri, Theopompi etj., malin e Tomorit e kanë quajtur Tomarum ose Telar shkruan Nasip Meçaj, në zërin Tomorri, [18, f. 2722-2723). Legjendat tregojnë për nje tempull në Tomor, ku "jetonin Perënditë". Dodona ishte ky tempull pellazg që ka qenë froni i Orakujve. Dodona, sipas mitologjisë, ishte bijë e oqeanit dhe e detit, e qiellit dhe e dheut. Si i tillë, ky Orakull u njoh në botën e lashtë si vendi ku në emër të hyjnive parashikohej e ardhmja ose paralajmërohej ndodhi në jetën e njerëzve, fatit të tyre, për të mësuar të fshehtat e motit dhe të natyrës. Historiani grek i shekullit te V-të p.e.r. Homeri dhe shpjeguesit e tij të mëvonshëm thonë se Dodona vjen nga kohët që nuk mbahen mend. Dodona mendohet se vjen nga mijëvjeçari i tretë Para Krishtit. Herodoti, shkruan për fatthënësit e Dodonës, që është faltorja më e vjetër dhe se e gjithë teologjia pellazgjike rrjedh nga Dodona [në librin V, f. 33]. Për këtë kanë shkruar edhe autorë të tjerë të lashtësisë si Plini, Sekundi, Theopompi, kronistët bizantinë Efremi, Kautakuzeni, në mesjetë shkroi Evliha Çelebiu. Në shekullin e 19-të dhe të 20-të për Tomorin dhe Orakullin e Dodonës kanë shkruar edhe studiues dhe udhëtarë eurpianë si Martin Lik, Antonio Baldaçi, Margaret Halcuk etj.

Kjo shenjtëri e Malit Tomor u trashëgua në mijëvjeçarë dhe shekuj edhe nga Ilirët dhe pasardhësit e tyre shqiptarët, që e personifikuan Tomorin me Zotin dhe e quajtën **Baba Tomori,** të cilin e adhuronin, e donin, e respektonin por edhe i trëmbeshin. Prandaj është e kuptueshme, që për Tomorin dhe Orakullin e Dodonës të shkruanin me adhurim, respekt dhe saktësi edhe studiuesit,

shkrimtarët dhe poetët, penat shqiptare më të shquara Naim e Sami Frashëri, Ndre Mjeda, Pashko Vasa, Jani Vreto, Hilë Mosi, Andon Zako Çajupi, Kristoforidhi, Asdreni, Dhimitër Pilika, Eqrem Vlora, Aristidh Kola, Perikli Ikonomi, Ali Asllan, Muzafer Korkuti, Vexhi Buharaja, Xhevahir Spahiu, Jorgo Bulo, Nuri Çuni, Dino Kaja, Brahim Avdyli, Piro Tase, Ferdinant Xhaferri, Kujtim Mateli, Besim Dervishi, Ilirian Gjika, etj. I kënduan Tomorit zërat më të bukur, midis të cilëve spikati Demir Zyka, këngëtari popullor, skraparlliu i shquar.

Për Dodonën, studiuesit shqiptarë, qysh gjatë periudhës së Rilindjes Kombëtare Shqiptare dhe deri më sot mbështetën dhe parashtruan hipoteza historike të ndryshme. Në përgjithësi, ata mbështetën hipotezën se Mali Tomor në lindje të Beratit ishte Mali Tomarus i Tesprotisë, që tregon Straboni, për të cilin ekzistonin edhe shumë legjenda për praninë e orakullit të Dodonës në të. Por më vonë, veçanërisht pas mesit të shekullit të 20-të, nga studiues të huaj dhe shqiptarë kjo hipotezë u vu në diskutim. Rilindasi Jani Vreto shkruante: "*Nga të dhënat e autorëve antike rezultojnë që kanë qenë shumë Dodona. Dodona e mirëfilltë ndodhet pranë Janinës, ndërsa Dodona që ndodhet në Tomorin Shqiptar (Berat), eshte ajo që përputhet me PSYKRA DODONEN (Dodonën e ftohtë), e cila është përshkruar nga Homeri"* [45]. Edhe Mehdi Frashëri hodhi idenë se kanë ekzistuar dy Tomorë dhe dy Dodona: njëra në malin e Tomorit të Beratit dhe tjetra midis Malësisë së Çamërisë dhe Pellgut të Janinës, në krahinën e quajtur dikur me emrin Hellopia, që është Dodona e sotme [25]. Në vitet e fundit është shkruar se Dodona ndodhet në Dëshnicë të Përmetit, në malin e Trebeshinës pranë Këlcyrës [33], çka është kundërshtuar nga akademiku M. Korkuti [31]. Prania e Dodonës në Tomor është mbështetur me argumenta dhe passion atdhetar nga shumë studiues, që nga ata më të vjetërit, midis të cilëve dallohen Ikonomi P [26, 27], Pilika Dh. [35]. Por edhe në ditë tona Dervishi B.[8], Dino Kaja.[25], etj. Për fat të keq, deri më sot nuk janë gjetur gjurmë të Tempullit të Dodonës. Por për këtë problem, Besim Dervishi shkruan se : "*Polibios thotë se Dodonën e shkatërruan "Etolianet",,,, kjo pohohet dhe nga Enciklopedia e Historise Britanike, në të cilën theksohet se Etolianët shkatërruan tempullin e Dodonës në vitin 219 P.K. Ata pren edhe lisin e shenjtë. Por Orakulli ka vazhduar të egzistoj deri në shekullin e tretë të eres tonë. (Shih enciklopedin Brtitanike). Shkaterrimi ka qenë i madh saqë dhe gjetja e rrënojave të Orakullit është gati e pamundur* [10].

Në lashtësi, treva përreth malit Tomor u bë një vend i banuar, ku ka lënë gjurmët deri në ditët tona kalaja e Tomorit dhe qyteza antike pranë saj. Studiuesi Dino Kaja shkruan se sipas arkeologut N. Ceka, kjo ka qenë një qytezë e lulëzuar në shekullin e IV p.e.s [28]. Në këto anë ka kaluar edhe rruga e lashtësisë iliro-romake qysh në shekullin IV para erës sonë, që u përdor në shek.III para erës sonë nga mbreti Filipi V, për të ardhur dhe sulmuar Apolloninë Kjo rrugë lidhte Apolloninë me Maqedoninë, para se të ndërtohej rruga Egnatia [29]. Rruga kalon nga Berati, Ura e fshatit Vodicë- Qafa e Leshnjes- Qafa e Dardhës- Tomorricë – Korçë.

Studiuesi B. Dervishi në artikullin e tij "Zona rreth Tomorrit", tregon se sipas përshkrimeve të Polybit dhe Titus Livy, në këtë trevë kanë qënë disa qytete si Antipatrea (Berati i sotëm), Cordiumi (mund të jetë afër Sulovës), Tomorri në faqen perëndimore të malit, Chrisondio (në faqen e malit dhe pranë lumit Aspus-Osumit), Banti, Orgessusi, Corragumi, Bargullum (Bargullasi i sotëm), Ilioni ose Iliumi (qyteti i Diellit), Pelliumi ose Pellasi (afër lumit Aspus-Osumit). Studiuesi Perikli Ikonomi, në librin e tij citon Eustathin dhe Hesiodin (faqe 13) "*Orakulli i*

Dodonës ishte afër qytetit Hella ose Pella dhe afër tij ishte qyteti Dodona" dhe më tej mendon se mund të jetë në fshatin Peshtan ose mbi fshatin Tomor, që ndodhet nën Çukën Partizani, në perëndim të saj. Për fat të keq, deri tani vetëm fshati Tomor ishte vizituar nga arkeologu Neritan Ceka [Kaja Dino, 2013]. Studiuesja Engjëllushe Braçellari tregon se vendbanimi prehistorik më i hershëm, i kultures neolitike, 6000-2000 vjet p.e.r. ndodhet në Vlushë [4]. Ajo i klasifikon vendbanimet: vendbanime të hapura – si ato në luginën e Kapinovës (Vlushë, Leshnje, Kapinovë, etj); në vendbanime të fortifikuara – në Kala tek shkëmbi **i** qytezës në veri të fshatit Tomor, qyteza ose Gurët e Pellazgut në veri-perëndim të Tërrovës (shekulli IV-II-të p.e.r), Bargullas (shekulli III-të p.e.r), në Gradec, ku ndodhet kalaja e ndërtuar në epokën e hekurit dhe kalaja e Skraparit përballë Çorovodës; si edhe vendbanime në shpella [3]. Shpella në veri-lindje të fshatit Nishovë, më ka treguar studiuesi Nuri Çuni, ka qenë një faltore, ku pranë saj ndodhet edhe lisi simbol, si edhe rrashina në jug të saj quhej i Dodonës.

Ndër shekuj, e veçanërisht në mesjetë, treva e Tomorit u popullua shumë. U ndërtuan shumë fshatra dhe qendra banimi. Mali i Tomorrit mbeti përsëri selia e shenjtë e perëndive, froni i orakujve. Konstandin Kristoforidhi shkruan se "*Shqipëtarët i luteshin Hijes së Tomorit dhe kishin shqipenë dykrenore për shenjën e Zotit*" [32, fq.15).

Tomori dhe tempulli në Tomor, ku "jetonin Perënditë" u bënë ndër shekuj vend peligrinazhi. Drejt tyre vërshonin banorë nga gjithë Evropa, të cilët flinin përjashta, në pritje për të mësuar të fshehtat e motit, të natyrës apo të fatit të tyre"**.** Besim Dervishi citon Ph.D. Raymond Moodyt, autorin e librit "Ribashkimi" (Reunions), ku ai thotë se në lashtësi; "*Priftërinjtë e Dodonës kishin aftësi që të vendosnin kontakte midis të gjallëve dhe të vdekurve. Ata ishin në gjendje të shkrinin kufijtë reale midis dy botëve. Dhe ata konsideroheshin më të zotët nga të gjithe të tjeret, krahasuar këtu me të gjithë priftërinjtë e Orakujve të tjerë të marrë së bashku*" [10].

Në studimin e tij Besim Dervishi mendon se Orakulli i Dodona të jetë ndërtuar në nëntokë., "*... por hyrja atje, nëpër llagëmet e nëndheshme të saj, pa ndihmen e priftërinjve ishte krejt e pamundur. Dikush duhej të të shoqëronte për në qëndrën e tyre. Nga shënimet e vjetra thuhesh se, "eksperiencën dhe llahtarin që provoje aty, ishte tamam sikur të hyje i gjallë në Ferrin e vërtetë". Vizitorët jetonin një pereçudnim të papërshkruar. Disa e konsideronin këtë gjë, njësoj sikur të shikonin vdekjen e tyre me sy! Atje vinin nga larg dhe pothuaj nga të gjitha anët e botes. Ata donin që të mundësonin kontakte me të dashurit e tyre, të cilët ishin të vdekur tashmë. Ne aspektin e llogjikës së sotme, një ide e tillë është një lajthitje e pastër! Por ne po flasim për një epoke tepër të largët...* " [10].

Kushtet gjeologjike të Tomorit dhe prania e shpellave të mëdha karstike si ajo e Pirogoshit, Shpella e Tëmirave, Shpella e Nuseve, e Tërrovës etj. e bëjnë plotësisht të mundur këtë mendim. faltoret e shenjta, përfshirë edhe Orakullin e Dodonës, mundet të kenë qënë në shpellat, prandaj edhe nuk gjenden rrënoja të tyre në sipërfaqen e malit. Nga njoftimet gojore të studiuesit Nuri Çuni, në shpellën e Pirogoshit është gjetur hi i zjarreve të lashtë, 10 mijë vjeçare, si edhe gdhëndje në gurë të simboleve të Dritës hyjnore –Zotit (Foto 23). Edhe shpella e Tëmirave ka qenë një faltore e lashtë, pranë Çukës së Abaz Aliut, deri nga fundi i vitit 1967. Në studimin e tij, Besim Dervishi tregon: "*Mbi vendburimin e Bogovës, ku ndahet mali i Ramies me Tomorrin, ndodhet një shpellë shumë e thellë. Banorët tregojnë se atje, në rast se hedh një gur do shumë minuta për të dëgjuar oshëtimin*

e tij para se të prekë fundin e saj. Askush nuk është futur në atë vend… Tregojnë se arkeologë italianë gjatë luftës së Dytë Botërore tentuan të futeshin por tentativa e tyre rezultoi pa sukses. Mos vallë burimi çudibërës sipas historianeve antike, që ndodhej afër Dodonës është ai i Bogovës apo burimi mbi fshatin Bargullas? [10].

Kështu vazhdoi edhe në Iliri si edhe gjatë pushtimit Romak. Por kur u përhap edhe në trevat shqiptare kristianizmi në periudhën e shekullit të IV - V-të, edhe tempulli në Tomor ndyshoi nga tempull i kultit pagan në aë të kultit kristian. Siç ka shkruar Andre Saglio [1906], "*Ky besim vazhdoi deri kur Perandorët Romakë shkatërruan tempujt, dhe dogjën të fundit pemë që flisnin. Pak nga pak, zelli i shenjtë u shua. Pushtues skeptikë vodhën tempullin dhe hajdutë të mevonshëm grabitën pa zgjuar hyjnitë e poshtëruar. Një erë e re kishte ardhur. Një kishë zëvendesoi tempullin pagan, një peshkop qeverisi në Dodonë. Në Tomorr u ngrit Kisha e Shën Mërisë, e cila u bë vendi i peligrinazhit të krishterëve nga e gjithë Europa në Muajin gusht* ". Akademiku J. Bulo shkruan "*Këtë nuk e dëshmon vetëm tradita gojore për ekzistencën e Kishës së Shën Mërisë në mal të Tomorit dhe për peligrinazhin e besimtarëve ortodoksë më 15 gusht, ditën e Shën Mërisë së gushtit. Edhe në maja të tjera, në veri, në qendër dhe në jug të Shqipërisë, si në majën e Gjallicës e të Pashtrikut, në Shën Llesh të Krujës dhe në majën e Këndrevicës së Kurveleshit, pelegrinët e krishterë festojnë po në mes të gushtit festën e Shën Mërisë*" [5].

Kulti i Tomorit pësoi ndryshimin e tretë drejt kultit bektashi nga shekulli i 15-të. Misionari i parë Bektashi, Sari Saltiku, vëllai i Shën Antonit, erdhi në Shqipëri rreth viteve 1370 "*Gojëdhënat për Tomorin, dëshmojnë për një ndryshim shumë të vogël, brenda një kohë aq të gjatë dhe kalimin nga politeizmi tek krishterimi dhe nga krishterimi në muhamedanizëm*" [34, fq. 84]. Gjatë kohës së sulltan Mehmetit të II-të (1451-1481) erdhën në Shqipëri shunë baballarë, kurse gjatë sulltan Bajazitit të II-të (1481-1512) u ndërtuan edhe shumë teqe [24].

Dede Kryegjyshi Baba Mondi vlerësoi*"**Tomori mitik - Perëndi e të gjithëve**"*.

Poeti Ali Asllani, në poezin e tij me titull "Dasmë e Madhe" për Tomorin ka thurrur vargjet:*"..Është këtu Baba Tomorri, kryefroni ynë i vjetër / jemi rob kurban i tija varfanjak edhe dervisha/ jemi rob kurban i tija me xhamia dhe me kisha…"*

Për Tomorin, Robert Elsie shkruan se "Mali i Tomorit është i shenjtë për Krishterët, që në majë të Tomorit kremtojnë *Ditën e Zonjës* më 15 gusht, për nder të Virgjëreshës Mari, si edhe për Bektashinjtë, të cilët nderojnë Abbas Ali gjatë peligrinazhit në 20–25 gusht të cdo viti. Figura legjendare të Baba Tomorit përfytyrohet si një njeri i motçëm me një mjekër të bardhë e të gjatë deri në belin e tij. Rreth tij rrinin në ajër katër shqiponja femra me sqep të gjatë, të cilat qëndronin lartë në shpatet e tij me dëborë. Sipas Maximilian Lambertz, ai është nga ndonjë zot i lashtë ilir [16, f. 862].

Prandaj Naim Frashëri shkroi:

…. Tomor! O mal i bekuar, fron i lartë që rri Zoti
Pas fesë vjetrë që kishin Shqiptarët në moti
………….

Kurse Perikli Ikonomi, në vjershën kushtuar Dodonës së Tomorrit, shkruajti vargjet [26]:

Je Tomori Plak, i Zotit të Pelazgeve
………………………………
…Rrefen bijët e shqipes emrin Shqipëri
të asaj shpese të shenjtë që rrine mbi ty
që mbanë mbi krah Zeusin Dodona
…………………………………
Këtë shpese të shenjtë, stërgjyshi shqipëtarë
e pati për shenjë të kombësisë së tij
që në kohë të lashtë, këtë simbol kombëtar
edhe sot stërnipi e mban në flamur të tij…

Në betejën e Qerbelasë (viti 680, sipas kalendarit Gregorian 1265) dhanë jetën katër djemtë e Imam Aliut dhe Fatimesë, të cilët i kishin dhënë besën Imam Hysenit, për të cilin sakrifikuan edhe jetët e tyre. Vëllai i madh Abazi Aliu lindi më 4 tetor në vitit 26 hixhri hënor (648), (viti 1233 sipas kalendarit Gregorian). Studiuesi amerikan J. Suire ka shkruar:” …. *si thotë legjenda, kohë më kalë, Abaz Aliu erdhi nga Arabia në Berat, mbi një kale të bardhë (i cili kishte lënë shënja të këmbëve të tij në mal), që luftoi me barbarët fqinjë. Pasi i kishte munduar ata, pushoi për 5 ditë ne Tomor dhe më pas shkoi për të banuar në malin Olimp. Për cdo vit kthehet më 20 gusht për 5 ditë, kohë kur bëhët peligrinazhi. Siç më tregoi mua baba Turabiu, vendi shënjtë u ndërtua mbi një vendndodhje të një varri pagan*” [9, f.11].

Naimi Frashëri, për këtë ngjarje shkruan:

“Abaz Aliu zu Tomorë
Erdhi afër nesh
Shqipëria s’mbetet e gjorë,
Se Zoti e desh.”

Miti që Abaz Aliu me fluturimin e tij drejt malit të Tomorit bëri që ai të qëndrojë atje për jetë të jetëve. Shënjtori Abaz Aliu, që luftoi me trimëri të rrallë dhe ra dëshmor për liri e drejtësi, duke gjetur prehje në Tomor, e shënjtëroi atë dhe vetë u bë idhulli i luftëtarëve të lirisë në shekuj.

3. VENDET E SHENJTA NË TOMOR NË DITËT E SOTME

Ndër vendet e shenjta në Tomor, ku njërëzit shkonin për tu falur dhe për të mësuar për fatin e tyre në të ardhmen, ka qenë qysh në lashtësi shpella e **Të mirave** që ndodhej 300-400 m nën majën jugore të Tomorit. Sipas Gëzim Uruçit, në shpellë ka qenë një kuadrat me figurën e hënës dhe të diellit, ku gratë shkonin dhe i preknin me dorë. Nëqoftëse në shpatin e Tomorit zbritet pak më poshtë shpellës së Tëmirave, do të arrihet në një qafë që quhet Qafa e Dhodhonit, nga ku duket fare mirë Qyteza e Dodonës, [11, 45, 46, 47].

Kulti i vjetër i shënjtërisë së Tomorit, që mbijetoi deri në ditët tona, në shekullin XVI-të vazhdoi edhe duke u ndërtuar varrin kenotaf simbolik të Abaz Aliut në majën jugore të malit, që quhej Çuka e Tomorit, kurse sot Çuka e Abaz Aliut në lartësinë 2402m (Foto 16, 17). Këtë varr kenotaf e ngritën Mustafa Tusiu (Vokopola) dhe Haxhi Baba Horosani në fundin e shek. XVI-të, në nderim të flamurtarit të Qerbelasë [Kryegjysh Baba Mondi, 9, 11, 36, 42]. Sipas bisedimit verbal me studiuesin Nelson Qirjaku, bazuar në pemën gjenealogjike të Emin Vokopolës, Stefan Ujka (jetuar rreth vitit 1470) kish djalë Dhimitrin (Aliun, pasi

ndërroi besimin) dhe nipin Stefanin (Mustafanë). Mustafa Vokopola, i cili kishte lindur në Vokopolë të Skraparit, kreu studimet me rezultate shumë të mira në qytetin Tuus, i krahinës së Horosanit në Persi, në të njëjtën shkollë ku kish mësuar edhe poeti Persian Firdusi (935-1025), autori i librit të mirënjohur "Shanhname" ("Libri i Mbretërve").

Për rezultatet e arritura, Mustafait i dhanë titullin "Tusi" ("i ditur"). Kur ishte nisur për në Shqipëri kaloi nga fusha luftës në Qerbela dhe solli me vete një Kuran të shkruar me dorë, një shpatë, një torbë me dhé nga vendi ku kishin rënë dëshmorë Imam Hyseni, Abaz Aliu e të tjerë [34]. Duke ditur se Tomori mbahej si mal i shenjtë, fron i perëndisë, si edhe mitin e ardhjes në Tomor të Abaz Aliut mbi kalin fluturues, Mustafai i vendosi kuranin, dheun dhe shpatën e sjellë nga Qerbelaja në në majën më të lartë jugore të Tomorit, duke ngritur varrin kenotaf të Abaz Aliut (Foto 16).

Foto 16. Vendt e Shenjta Bektashiane në Tomor.

Mustafa Tusiu, kish një djalë, Hysenin, që u bë kryegjysh i Stambollit dhe nip Mustafanë e ri, bë banonte në Vokopolë dhe u bë babai i teqesë së Vokopolës. Sipas librit të Robert Elsie dhe studimit të Osman Myderizit, Hyseni dërgoi misionarin Demir Han në Shqipëri, me porosinë që të merrte edhe Mustafanë e Vokopolës dhe të bënin peligrinazh në varrin e Abaz Aliut në majën e Tomorit, porosi që e kryen në fillim të shekullit të XVII-të [15 faqe 66-67, 31].

Në librin e Nevruz Xh. Shehut shkruhet se edhe "Haxhi Babai, më 1600 një dervish nga Qesaraka morri një shënjë nga varri i Abaz Aliut, flamurtar në

Betejën e Qerbelasë në Mesopotami, dhe e solli në majën e Tomorit" si edhe vargjet: "Burrë mbi burrat Haxhi Babai/ një pjesë nga varri i Abaz Aliut/ morri në mjekër/ ec e ec drejt kryemalit Tomorr/ i hipur në kuajt e erës/ Burrë mbi burrat ky Haxhi Baba/.....[39, faqe) 26; 7, 9, 39].

Varri i shenjtë u ndërtua mbi një vendndodhje të një varri pagan.

Dede Kryegjyshi Baba Mondi ka thënë: "***Besohet, që Abaz Aliu mund të ketë trashëguar nga zoti pagan fuqinë e tij mbinatyrore, të cilit i zuri vendin***"

Dokumentat flasin për dy mekame të Abaz Aliut, një në majën jugore, Çuka Abaz Aliu (2402m mbi nivelin e detit), kurse tjetri në majën veriore, e cila në lashtësi quhej Çuka e *Peljes* ose Çuka e Zesë (e *Zeusit* – e *Zotit*) që sot quhet quhet Çuka Partizani (2418 m mbi nivelin e detit) [9, 42] (Foto 17a, b, c, d, e, g).

Eqrem Vlora gjatë rrugëtimit nëpër Tomor në tetorin e vitit 1906, u ngjit në të dyja majat e Tomorit, në majën jugore që quhet Çuka Abaz Aliu dhe në majën veriore, Çuka Partizani (2418 m mbi nivelin e detit). Në të dy majat gjeti të ndërtuara mekame (Foto 16). Për tyrben në Çukën Abaz Aliu, e ndërtuar në vitin 1880. ai shkruan: "*U futëm në të me ndjenja të përzjera, duke qenë se në zonën rreth e përqark ajo nderohet nga të gjitha besimet. Bëhet fjalë (shih foto 17c) për një mur rrethor, ndërtuar me gurë të mëdhenj të latuar dhe pa llaç, me një derë të ngushtë në anën juglindore dhe që quhet mekam e në arabisht ka kuptim vend, apo në mënyrë të veçantë, vend peligrinazhi. Në formën e sotme ndërtimi është i vitit 1880. Brenda peribolit nuk sheh gjë tjetër përveç një kamareje të punuar trashē në murin me gurë të mëdhenj, ku janë vënë dy qirinjmbajtës dhe një çini teneqeje. Ajo ka disa monedha, para flijimi, sepse mekami mbahet për vend i shenjtë si nga myslimanët ashtu edhe nga të krishterët dhe askush nuk guxon ta profanizojë duke vjedhur paratë e pelegrinëve*" [42, f.111]. Me tej vazhdon: " *Më 15 gusht, ditën e Shën Mërisë, ky vend i humbur dhe larg botës gjallërohet.....Të krishterët lusin këtu Shën Mërinë, virgjëreshën. Në të gjithë vendin, tek njerëzit e të dyja besimeve është e përhapur beja "për Baba Tomorin*", siç është përhapur edhe mendimi se këtu ka qenë vend kulti që nga lashtësia.

Poeti i ynë i madh Naim bej Frashëri, në një poezi që trajton historinë e vendit, i ka dhënë një formulim poetik këtij mendimi [42, f.112]:

Thotë Herodoti
Që një her moti
Kish në Tomor
Shtëpi zoti"

Për majën veriore të Tomorit, Çukën Partizani, Eqrem Vlora shkruan: "*Edhe këtu gjendet një mekam, një mur i ulët rrethor, ngritur me gurë të mbledhur, por që është shumë më i thjeshtë se ai në majën jugore të Abaz Aliut. Duhet thënë se ajo vizitohet nga mjaft njerëz, veçanërisht besimtarë...*" (Foto 16, 17i) [42, f.166].

Mekami që ka fotografuar Eqrem Vlora në Çukën Abaz Aliu, me diameter mbi 3 m (Foto 17c) u shkatërrua në 12 qeshor 1962, se në atë vend u ndërtua dhoma e aparaturës së ritransmetimit të ndërlidhjes së ushtërisë [43a].

Foto 17a. Mekami ku ndodhet varri kenotaf i Abaz Aliut në Çukën së Abaz Aliut në Tomor, [Fotot: Mekami dhe varri i Abaz Aliut sipas Google Album, monumenti Abaz Aliut dhe Flamurët që valviten në portën e Mekamit nga Nuri Çuni].

Foto 17b,c. Mekami ku ndodhet varrit kenotaf i Abaz Aliut në Çukën së Abaz Aliut në Tomorr, i rindërtuar në vitin 1992 (b) (Google Album), foto e mekamit në tetor 1906 (c) bërë nga Eqrem Vlora.

Foto 17 d. Mekami ku ndodhet varrit kenotaf i Abaz Aliut në majën e Çukës së Abaz Aliut në Tomor (Maja jugore), parë nga shpati lindor (dt. 12 korrik 2015).

Foto 17 e. Rruga në shpatin perëndimor për tu ngjitur tek Mekami (sipas Google, Album).

Foto 17 i. Mekami i Abaz Aliut në Çukën Partizani, në Tomor, [Foto Nuri Çuni].

Bektashinjtë morën përsipër mirëmbajtjen dhe përkujdesjen e vendit të shenjtë në majën Abaz Aliu. Hershmërinë e përhapjes së bektashizmit në këtë zonë e ka favorizuar edhe rruga e korridorit Berat – Uji i Zi – Këlcyrë – Janinë, si një degëzim i Egnatias, i rrahur nga romakët, bizantët dhe osmanët, që në popull njihet me emrin "Udha e Karvanit". Jo vetëm për lashtësinë e tij mitike, edhe më vonë, gjatë Mesjetës dhe deri në ditët tona, shumë autorë, si Kantakuzeni, Efremi, murgu Gjergj Kedreni, mbi ngjarjet e ndodhura në këtë periudhë tregojnë se në Malin e Tomorit ka ekzistuar një tabu mbrojtëse e malit, si mal i shenjtë, që nuk mund të shkelej, një traditë e vazhduar në shekuj.

"*Në faqen jugore të malit të Tomorit, mbi fshatin Bargullas, gjen qafën e Dhodhonit, ekziston* ***pllaka e Dodonit****, ku nuk mungojnë as burimet me ujë te ftohtë, ndërsa në majën veriore të Tomorit gjendet* ***çuke e Peljes*** *(peleas), që janë fatthënat e orakullit të Dodonës*" [1].

Mekami është njëra nga "*... shtëpitë që Allahu ka shpallur që të jenë tepër të respektuara dhe Emri i Tij të përmendet aty me nderim në mëngjes dhe mbrëmje*", siç tha Zoti i Plotfuqishëm [Kuran 24:36].

Prandaj, rreth 7 km sipas rrugës automobilistike, ose 2 orë më këmbë në jug – lindje të Mekamit të Abaz Aliut, në shpatin lindor të Tomorit, ndodhet teqeja e famëshme në nderim dhe për shëntërrimin e varrit të Abaz Aliut në Çukën e Tomorit. Teqeja e Kulmakut është ndërtuar për herë të parë rreth viteve 1908, nga besimtarë vendas. Ishte një dervishije me dy dhoma me mur guri poshtë Çukës së Tomorit ose Qafa e rrugës për Abaz Ali [9]. Në pranverën e vitit 1914, andartët grekë bënë reprezalje edhe në drejtim të objekteve të kultit bektashian, duke djegur e shkatërruar dhjetëra teqe në Jug. Këtyre raprezaljeve nuk u shpëtoi dot as dervishija, poshtë Çukës Abaz Ali, e cila u shkatërrua nga themelet. E ringriti dhe e themeloi teqenë e re më poshtë dervishijes në Kulmak, dervish Iliazi në vitin 1916. Ndërtimi i saj i plotë me dy kate i ngjan një kështjelle (Foto 17k,l). Teqeja u ndërtua në shërbim të tyrbes së Abaz Aliut, flamurtarit të Qerbelasë. Në vitin 1962 u shkatërrua varri kenotaf dhe tyrbja e Abaz Aliut [43a], kurse në vitin 1967 u shkatërrua edhe teqeja e Kulmakut, të cilat u rindërtuan në vitin 1992. Sot kjo teqe është dykatëshe, me mjedise të mëdha.

Fig. 17j. Rrafshnalta pranë kreshtës së Tomorit, ku ndodhet Teqeja e Kulmakut

k) l)

Foto 17k, l. Teqeja e vjetër e Kulmakut e ndërtuar nga Dervish Iljazi më 1916 (k) dhe teqeja e re (1992) (l), ku valvitet flamuri shqiptar, të cilat ndodhen në jug-lindje të Çukës së Abaz Aliu në Tomor, pranë qafvs së Kulmakës.
(Foto (k) dhuruar nga Nuri Çuni, (l) e Nuri Çunit).

Në mijëvjeçarët e antikitetit, në shekujt pasardhës dhe vazhdon në ditët tona, Tomori dhe vendet e shenjta të tij u bënë vendet e një peligrinazhi masiv. Shqiptarë dhe nga Europa, myslimane dhe të krishterë drejtohen për në majën e Malit Baba. Ditët e festës në Tomor, 20-25 gusht të çdo viti janë kthyer në një traditë mbarëkombëtare për të bashkuar dhjetra mijëra për pelegrinazh në datat 20 - 25 gusht të çdo viti, për të treguar lavdërim për perëndtë, për marrë dashuri, mirësi, për të gjetur paqe me vehten, për të larguar mëritë, për të mësuar mbi fatin në të ardhmen, si edhe për të marrë forca të reja dhe për të përballuar vështirësitë në jetë. Për pelegrinazhin në vendet e shenjta të Tomorit kanë arritur

deri 250.000 vetë të ngjiten në Tomor pranë varrit të Abaz Aliut dhe Teqesë së Kulmakës. Në Tomor ngjiten dhe ngrenë çadrat edhe shumë turistë të huaj.

Naimi, na kujton se qysh në lashtësi është shkruar: "*Thotë Herodoti/ Në Tomorr Zoti/ Shtëpi qëmoti/ Kishte Dhodhonë…/* dhe " *Gjithë bota vijnë qëmoti/ në Tomorr te ishte Zoti/ i faleshin perëndisë/ Zotit të madh të Shqipërisë./ Zëri dhe flaka s'ish kot/ që nxjerr Tomorri dhe sot…/*

Foto 17m,n. Pamje nga peligrinazhi në Teqenë e Kulmakut dhe në Mekamin e Abaz Aliut në majën jugore të Tomorit, ku Dede Kryegjysh Mondi i pret dhe u flet pelegrinëve me përzëmërsi. [Foto (m) Nuri Çuni, (n) Google Album].

Foto 17o,p, q. Pamje nga peligrinazhi në Mekamin e Abaz Aliut në majën jugore të Tomorit dhe në Teqenë e Kulmakut. [Foto (p) Nuri Çuni, (o, q) Google Album].

Legjenda e udhëtimit mitik të Abaz Aliu nga Qerbelaja në Tomor. lidhet edhe me gjurmët e Abaz Aliut nëpër malet gjatë rrugëtimit. Gjurmët e tij dhe të kalit tregohen në: “Dërrasën e Kajcës”, në kufi me Përmetin; në “Taroninë” të Çepanit; në “Shkëmbin e Kanionit të Osumit” të Dhoresit; Gjurma e dorës së tij në afërsi të Bargullasit; në “Dërrasën e Novajt” (Foto 18a, b, c, 19a, b), si edhe tek “Vendi i shenjtë” në veri të Tomorit (mbi Dardhë të Beratit).

Foto 18a, b. Tyrbja në Rrasën e Novës, Tomor ku ndodhet gjurma e Abas Aliut (a), pllaka memorial në hyrje të Tyrbes “**PA ATDHE NUK KA FE**”.

Foto 18c. Rrasa pranë fshatrave Novaj-Dobrushë në jug të Tomorit, ku ndodhet Tybja dhe gjurma e Abaz Aliut., pranë rrugës Qafa e Kulmakut - Bargullas [Google Earth].

Foto 19a,b. Gjurma e Abas Aliut në Rrasë-Novaj, që ndodhet brenda tyrbes.

Dekada e fundit karakterizohet edhe nga rryma e hipotezave mbi udhëtimet e qënieve humane (Aliene) të qytetërimeve jashtëtoksore në planetin tonë, si gjatë lashtësisë ashtu edhe deri në ditët tonë (Wikipedia- the free encyclopedia; http://en.wikipedia.org/wiki/Ancient_Aliens,). Vizita të alienëve të lashtësisë edhe në Shqipëri, vecanërisht në malin e Tomorrit janë përshkruar edhe në botime të autorëve Shqiptarë. Përparim Zaimi më 2011 botoi librin "*Zgjidhja e një*

misteri" [43]. Në këtë libër, mitin e ardhjes së Abaz Aliut në Tomor, me kalin fluturues e lidh me udhëtimet e alienëve.

Më 15 dhjetor 2011, Ervjon Cara vendosi në internet një video ku prezanton se ka filmuar një object fluturues të pa identifikuar (UFO) në qiellin e krahinës së Tomorit [www.youtube.com/watch?v=Y85Ndajjsos].

Natyrisht, edhe në ditët tona, vizitat e alienëve të lashtësisë mbeten hipoteza dhe që të bëhen të pranueshme duhen argumentuar, çka deri tani këto argumente shkencore kanë munguar.

Me shumë vlerë edhe për ditë tona janë edhe diskutimet për simbolet e ndryshme, midis të cilave është shqiponja. Në vazhdim të historianëve dhe studiuesve qysh në lashtësi, në ditë tona studiuesi Brahim Avdyli, ka mbështetur pohimin se "shqiponja mishëron një nga atributet e mirëfillta të Zotit pellazg të Dodonës, përbri rrufesë, dushkut, demit, pëllumbit, majës së heshtës. Mbreti i shpendëve, shqiponja, e cila fluturon më afër qiellit dhe mbretit të perëndive, e cila i shërbente këtij si lajmëtar dhe shoqërues i pandarë, duke mbajtur në *kthetra* shufrat e rrufesë, armën më shkatërrimtare "Zotit të Dodonës", siç e thërrasin shprehimisht disa gojëdhëna labe, fort domethënëse, të botuara rreth një shekull e gjysmë apo gati dy shekuj më parë" [1].

Baba Tomori dhe vendet e shenjta në këtë mal të lartë kanë qenë edhe vendi ku janë gjetur ndër vite edhe objekte kulturore të lashtësisë, me shumë vlerë (Foto 22a,b).

Shkrimi "*Rruga iliro-romake që të çon në qytetin antik të kalasë së Tomorrit*", i studiuesit Dino Kaja [26], të vendosur në internet në Forum-Al.com™ > Kombi Shqiptar > Historia e Shqiptarëve > Arkeologji / Antropologji Tomori, mali legjend i shqiptarve**,** në internet [http://www.forum-al.com/showthread.php?t=22212], ka tërhequr vëmendjen e shumë studiuesve, të cilët kanë shkruar rezultate dhe komente nga studimet e tyre. Midis tyre është shkrimi i studiuesit me pseudonimin "Ajzbergut", cili tregon se: "*Para dy vjetësh,bashkë me disa miq të mi kemi qenë në qytezën e Tomorrit.... Ne gjetëm qeramikë, por gjetëm dhe një çerek medalioni të punuar mrekullisht në bakër, pamë gurët rrethues së qytezës, rënojat, vende ku dukej qartazi që ishin përdorur për furra pjekje. Për herë të parë dëgjuam"zërin" e pyllit ashtu sikurse kemi lexuar për Dodonën, kjo vinte nga era që kalonte mbi majat e pemëve dhe ishte me të vërtet dicka madhështore që na la pa gojë. Pikërisht nga qyteza u njohëm me disa toponime interesante: Përroi i Kazanit, i cili vinte nga maja e malit , Çuka Partizani është në fakt emër i ri që i është vënë majës më të lartë, por ajo quhet Çuka e Zese, që simbas mendimit tonë është deformimi i emërit Zeus... Në ekspeditën e dytë,* ***tashmë nga anë tjetër e Tomorrit, aty ku shkojnë pelegrinët bektashinj, ne shkuam tek Shpella e të Mirëve dhe më pas në qafën e Dodonit nga ku dukej dhe qyteza***".

Studiuesi Besim Dervishi shkruan se: "........*gjithë këtyre fakteve i është shtuar dhe një provë arkeologjike e re. Nga një banor i zonës është gjetur në mënyrë të rastësishme një artifakt mbi fshatin Bogovë, tek vendi i quajtur "Shkëmbi i Dobrushës apo i Selanit", midis fshatrave Dobrushë dhe Selan, në jug të Malit të Tomorrit, zonë të cilën e përfshin Skrapari, Qarku Berat. Artifakti është material bronzi, i gjatë 13 centimetra,në të vërehet busti i një gruaje, e cila në kokë mban kurorën e lisit të thurur, ndërsa në trup ka dy disqe në formën e dielli* "(Fig. 2o) [11].

Në vazhdim të komenteve, studiuesi me pseudonimin "Barat", për artifaktin e gjetur shkruan se "*Artifakti i Selanit duhet të bëhet simboli i zonës së Tomorrit! Simboli i "Diellit" dhe i "Lisit" kanë qenë simbole pellazge dhe në vecanti simboli i Dodonës Pellazgjike. Vetë kurora e lisit në kokë e thurur por dhe simboli i diellit i vë vulën përfundimtare se ky artifakt është një simbol Dodonas. Nga kqyerja e tij mundet të kemi të bëjmë me një artifakt i cili është përdorur për zbukurimin e Tempujve (ndoshta atë të Dodonës). Mundet që imazhi i gruas në artifakt me kurorën e thurur të lisit në kokë dhe dy disqet e diellit në dorë, të jetë vetë imazhi i Dodonës së Tomorrit (Diona*)"[28].

Foto 20a,b. Artifakt i gjetur në Tomor [[http://www.forum-al.com/showthread.php?t=22212],

Përveç këtyre artefakteve të gjetur në fshatin Selan, në fshatra të ndryshëm janë gjetur nga banorët vendas, duke punuar tokën, mbetje varresh, pllaka varri me heroglife, midis tyre përmenden varrezat antike të fillimit të periudhës qytetare ilire në Dobrushë, Selan, Vlushë etj, të tipit tumë ose të sheshtë [2a]. Janë gjetur shigjeta hekuri madje edhe bronxi me shkronja ose numra të gdhendur në majën e tyre, skulptura të vogla të gdhendura nga gurët e trevës, koka statujash me degë ulliri ose bri dashi, si edhe rrënojat e një ure të vjetër në lumin e Lybeshës, që sipas P. Ikonomit ishte lumi Dodonës [Dervishi B. 2015].

Shenjtërimi i malit Tomor qysh në lashtësinë parahistorike është lidhur ngushtë edhe me praninë e shpellave, që shërbenin si faltore, por edhe për banim. Nga biseda me studiuesin Nuri Çuni (28 maj 2015), mësova se nga kërkimet e tij arkeologjike në shpellën e Pirogoshit, ai ka vrojtuar atje vizatime të gdhëndura në gur në formën ✕, si edhe vizatime të formave të ndryshme. Siç dihet, ylli/kryq dy, tre e më shumë rrezesh është simbol të Dritës hyjnore –Zotit dhe gjendet edhe midis vizatimeve të shpellave (Foto 23).

Krahas kësaj, ai më tregoi se nga kërkimet arkeologjike të viteve të fundit, një arkeolog amerikan ka gjetur hirin e zjarreve të lashtë, që sipas analizave të tij rezultonin zjarre të 10 mijë viteve të shkuara. Këto fakte tregojnë se shpella ka qenë banuar qysh në kohët parahistorike, si edhe ka shërbyer si vend i shenjtë. Edhe shpella e Tëmirave ka qenë një faltore e lashtë, pranë Çukës së Abaz Aliut.

Sipas speleologut Prof. Gëzim Uruçit në shpellë ka qenë një kuadrat me figurën e Hënës dhe të Diellit, ku gratë shkonin dhe i preknin me dorë.

Foto 23. Nëjri nga simbolet e Diellit, i skalitur zakonisht edhe në shpella.

4. TOMORI NË DRITËN E IDEVE PËRPARIMTARE TË UNIVERSIT TË HUMANIZMIT TË RILINDJES KOMBËTARE SHQIPTARE

Gjendja e rëndë Shqipërisë dhe shqiptarëve gjatë shekullit të pestë të pushtimit ottoman kishite bërë të domosdoshme ndryshimin e kushteve të jetesës dhe të organizmit shoqëror dhe social. Ndër vite, shqiptari kishte rrënjosur thellë në ndërgjegjen e tij ndjenjën e atdhedashurisë dhe luftës për liri. Këto ndjenja gjetën frymëzim edhe tek idetë përparimtare që solli shekulli i XIX-të, të cilat e kishin marrë nismën me ideologjinë e revolucionit Francez në shekullin e XVIII-të, për të mbrojtur të drejtat e njeriut, barazinë midis njerëzve, vëllazërimin, lirinë e tyre. Shqiptarët, gjithënjë e më qartë, e shihnin se perandorisë feudale të prapambetur i kish kaluar koha dhe ajo duhet të zëvendësohej me një shtet modern demokrat e social, ku të gjenin zbatim idetë përparimtare iluministe të kohës që po vinte. Mbi këtë bazë, u ngrit dhe u orgnizua Rilindja Kombëtare Shqiptare, për të ndërgjegjësuar shqiptarët për kombin, bashkimin e tij dhe e trojeve të atdheut, lirinë dhe detyrat që koha kishte shtruar, për ti udhëhequr ata në luftë me shembullin personal, me penë e pushkë. Kjo veprimtari atdhetare e tyre bëri që të rritet mbështetja e masave të gjëra të popullsisë si edhe të grupimeve të ndryshme, ç'ka u dëshmua edhe me Lidhjen Shqiptare të Prizrenit. Edhe kulti i shenjtërisë së Baba Tomorit, besimi i popullit dhe adhurimi ndaj tij, u vunë në themel edhe të botëkuptimit atdhetar të rilindasve, të romanticizmit e humanizmit shqiptar, veçanërisht në literaturën e shkruar, si edhe në këngët popullore. Një ndër elementët më të rëndësishëm të humanizmit shqiptar, që është toleranca fetare, solli që Rilindja të përfaqësohet dhe të drejtohet nga atdhetarët më të shquar, të dalë nga të tre besimet fetare në Shqipëri, myslimane, ortodokse dhe katolike.

Historiani Ali Duran Gülçiçek duke prezantuar kushtet e përhapjes së bektashizmit në Shqipëri në rrjedhën e viteve, analizon edhe synimet për liri e përparim që përqafuan shqiptarët. Ai shkruan: *"në vitin1826, bashkë me mbylljen e oxhaqeve të jeniçerëve u mbyllën edhe shumë teqe bektashiane e shumë baballarë u shpërngulën nga vendi i tyre një pjesë e të cilëve u detyrua të vendoset në Shqipëri dhe në vendet e tjera të Ballkanit. Pas ngjarjeve të vitit 1826, bektashinjtë e Shqipërisë filluan që të dalin kundër udhëheqjes Osmane e u përpoqën me mish e me shpirt për të fituar pavarësinë e vendit"[24].*

Universi i humanizmit shqiptar kishte përfaqësuesin e tij tek Naim Frashëri, krahas Sami Frashëri, Hasan Tahsimi, Pashko Vasa, Papa Kristo Negovani, Gjergj Fishta, Kostandin Kristoforidhi, Jani Vreto, Zef Jubani, Ndre Mjeda, Luigj Gurakuqi etj. Së toku me luftëtarët e penës ishin edhe ata të pushkës, Mihal Grameno e Themistokli Gjermenji, Çerçiz Topulli, Isa Boletini, Dedë Gjo Luli, etj.

Naim Frashëri me aqë pathos shkroi vargjet: *Zoti është gjithësia,/ Ay është gjithë ç'janë:/ Po kush njeh vet'hen e tija,/ S'e kërkon më tjatër anë./....../Pas kësaj, o shokë, kurrë/ Mos kërkoni Perëndinë/ Nëpër mure e nëpër gurë,/ Po shihni mirë njerinë!/.....Ay është gjithësia/ edhe udhë e Perëndisë,/ Është vetëm njerëzija/ Q'i duhetë njerëzisë./ Hapësia e pa anë është temulli i Krijuesit,/ Natyra gjith anembanë është libri i shenjtë/ Dhe shkronja të atij libri janë trupat qiellorë./ Ndërsa si meshtar në tempull është shkenca,/ që njeriun e afrn tek Perëndia, q'ësht gjithëçka/ në botë./.........'Po kur desh Zot' i vëertetë,/ të çfaqej në këtë jetë,/ nxori në jetë njerinë,/ atje e gjen Perëndinë./..../Feja e kohës së sotme është vetëm njerëzimi,/...*

Në poemën epike "Qerbelaja", në vargje shqip, **Naimi u dha shqiptarëve jo vetëm eposin fetar të bektashizmit por edhe moralin njerëzor e atdhetar**: "*Zot i madh, për Qerbelanë!/ shoqërohej më tej me mësimin: Shqipërinë mos e lërë,/ të prishet e të bjerë, / po të jetë gjall për jetë, / gjithë ç'i duhet, ta ketë,/ të rronj' e të mbretëronjë, të jetë lulëz' e zonjë!/ Që të jetë jetëgjatë! /....../ Shqiptari trim me fletë, / si ka qënë le të jetë, / të ketë gjith' urtësinë,/ e ta dojë Shqipërinë, / të vdesë për Mëmëdhenë/...të jetë trim e i mirë, /po të mos jet' egërsirë, /të jet i qytetëruar,/ i ditur e i mësuar, /t'i apë nder Shqipërisë, / U bëftë e Perëndisë!*

Me po atë pathos, Naimi i këndoi edhe Krishtit. Në vjershën"**Përpara Krishtit**" ai shkroi: *Djalëth, njeriu i Perëndisë,/Fytyra jote mua më tregon,/...... Zot, ti ke vuar/Edhe s'ke pushuar,/Nga njeriu hoqe/,Për të u përpoqe./Ti u përpoqe për njerëzinë/Dhe dashurinë e bëre besë/,/Njeriut i vunë nom miqësinë./Që kur të lindet, gjer sa të vdesë/Për këtë fjalë/Të qofsha falë/.*

"*Naimi ishte flamurtar i Rilindjes Shqiptare, është ç'ka është Gëte për gjermanët, Shekspiri për anglezët dhe Viktor Hygo për francezët, ai u futi shqiptarëve shpirtin e zgjimit, u frymëzoi atyre idealin kombëtar dhe dashurinë për atdheun*" ka shkrojtur Syrja bej Vlora (AQSh, Fondi 56, dosja 8, 1909). Prandaj, i pikëlluar, poeti i madh i Lunxherisë, Andon Zako Çajupi, shkroi kur vdiq Naimi: *"Vdiq Naimi! Vdiq Naimi!/ Moj e mjera Shqipëri/ Mëndeje-larti, zemër-trimi/ Vjershëtori si ai!/.*

Abdyli, Naimi e Sami Frashëri, që ideuan platformën për çlirimin kombëtar, që u bënë liderë dhe udhëheqës të kombit për pavarësinë kombëtare, së bashku me rilindasit e tjerë, fatet e Atdheut i panë të lidhur ngushtë me atdhetarizmin dhe me moton " **Pa atdhe nuk ka fe**" synonin bashkimin e popullit, forcimin e kombit, që do sillte pavarësinë e Shqipërisë. Rilindasit, si një botëkuptim të gjerë të binomit Atdhe - Komb, konsideruan bashkësinë e elementeve: Fe - gjuhë - heronjtë historikë - Atdhe. Në gjurmë të tyre eci edhe djali Abdylit, Mit'hati, i cili në shkrimin "Ay mal", me shumë dashuri e pathos paraqet kauzën atdhetare, edhe nëpëmjet përshkrimit të rrugëtimit të babait me të birin në Baba Tomorin [19].

Motoja " **Pa atdhe nuk ka fe**" në mekamin e Tomorit nuk është një parrullë, por vjen si rrjedhojë e botkuptimit të bektashizmit për atdheun dhe besimet e kombit,

si simbol i luftës për të mirën ndaj të keqes, për të cilën ranë dëshmorët, ata në Qerbela e më pas ndër shekuj. Për këtë mjafton të kujtojmë vargjet e shkruara nga Baba Ali Tomorri, një ndër baballarët e hershëm të Teqesë së Tomorrit, i cili më 3 qershor 1919 shkroi vargjet [39]:

Zot i madh që mbron të drejtën
dorën e mëshirës zgjate,
dërgona,dërgona shpresën
prej lartmadhërisë sate
që prej anës oqeanit
gjer në çukat madhërisë
shenja e famës mundëtarit
Flamuri i Shqipërisë
Valoftë e u lartësoftë!
Shqiponjë ashtu të dua
I vërteti zot kujtoftë
Ty shqiponjë edhe mua...”

Dhe u valëvit flamuri i kuq shqiptar me shqipen dykrenare ndër shekuj, u valëvit gjatë viteve të Rilindjes Kombëtare dhe vazhdon me krenari të valëvitet edhe në ditët tona në teqetë baktashiane atdhetare, vatra të atdhedashurisë dhe të thirrjes për bashkim, si në të gjithë Shqipërinë.

Për baba Tomorin, këtë shkrim dua ta mbyll me vargjet, që Mësuesi i Popullit Vexhi Buharaja më 1942 shkroi vargjet duke u falur **“Përpara Tomorit”** [3]:

Bukuri këputur qiejsh mbi Tomorin sonte bie,
Më pushton që prej së largu dhe një shpirt prej lashtërie,
Si shkëndi, si rreze dielli, po afrohet valë -valë,
Ndënëqesh me mall të nxehur pastaj hapet me ngadalë,
Edhe zbret si yll i ndezur ku shkon jeta në mjerime:
Gjer në fund të natës sime.
Dhe kjo dritë dhe kjo flakë që po ndez një qiell floriri,
Që po qesh nga maj’ e malit si një diell ndaj të gdhirë,
Gaz’ i lar’ me drit’ thëngjilli që pikoi vetvetiu
Edhe gaz’ i Afërditës që së lartësh vetëtiu
Nga dy buz’ si trëndafili edhe ra në ëmbëlsime:
Gjer në fund të natës sime.
Zog’ i shpirtit tundi krahët mbi Tomorin fluturoi!
Shpuzë’ e mallit po valëvitet, trete helmin, ligjëro!
Thuaja si ia thot’ bariu kur dëgjon zën’ e gugashit
Shko si shkon syr’ i gjahtarit nëpër udhën e larashit,
Qesh si qesh një shtizë hëne përmbi faqen e dëborës,
Ndrin si ndrin një fije ari mu në buzën e kurorës
Dhe këndo posi bilbili me aq mall e drithërime
Gjer në fund të ditës sime.
Dhe pasi të kesh marrë, frym’ e shpirt nga bukuria
Dhe pasi të kesh parë, ca shkëndi nga dashuria,
Fute kokën ndënë krahë dhe dëgjo, o pendëshkruar,
Sesi nga Osum’ i jetës, buçet këng’ e amëshuar.

Si buçet nga goj' e Zotit Fjal' e ëmbël mençurie,
Si buçet nga buzë e Muzës fjal' e ëmbël bukurie,
Si buçet nga gjit' e vashës fjal' e zjarrtë dashurie...
Del nga fund' i fshehtësisë sipër valëve të lumit,

ndërsa në ditët tona, poeti skraparlli Xhevahir Spahiu shkroi me aqë dashuri:

Kam një mal në sy
Mali im s'bëhet dy
Lartuar aty
qysh ditën e parë të krijimit të botës
Në një çast lajthitjeje
Të paranoja një udhë në botën e përtejme
Besomëni:
Të vdekurit do të kërkonin të ngalleshin
sapo të më shihnin në sy
Sepse, Tomor
S'të kishin parë ty.

si dhe me fjalët e zëmrës së Demir Zykos, që me aqë pasion e bukuri i këndoi Baba Tomorit:

O Tomor, o mal i lartë
Dëshmimtar i jetësisë
Të lutem tregoma pakë
Historinë e Shqipërisë
Ulu bir, dëgjo e shkruaj
Dhe tregoji njerëzisë
Skënderbeun me shpatë në dorë
Luftonte kundër Turqisë
Shqipërinë e shoh të lirë.

5. BIBLIOGRAFI

1. Avdyl B., 2014. Europa e Bashkuar dhe shqiptarët- shpallime për Evropën e Bashkuar dhe shqiptarët, prej gjenezës e deri më sot.
http://www.ereniku.net/brahimavdyli.html Page 4 of 71

2. Bacelli A., 2006. Triptik – Baba Tomorri, Dede Reshat Bardhi & Sari Saltik. Gazeta Republika ,23 Shtator, 2006.

3. Braçellari E. 2002. Skrapari gjurmë në haresë. Vol. I, botim i GEER, Tiranë.

4. Buharaja Vexhi, 2014. Përpara Tomorit. Gazeta Telegraf, 3.04.2014.

5. Bulo J., 2003. Mali i Shenjtë i Tomorit - nga kulti pagan te miti romantic.
http://www.forumishqiptar.com/threads/25457-Mali-i-shenjtë-i-Tomorrit

6. Bushati, S., 1998, Regional study of the distribution of gravity field of the Internal Albanides, for tectonics and metallogenic zoning (In Albanian): Ph.D. thesis Polytechnic University of Tirana.

7. Bushati, S.; 1997, Geomagnetic Field of Albania, Magnetic Map. Monograph, Center of Geophysical and Geochemical Investigation. Albanian Geological Survey.

8. Çuni N., 1999. Tomorr o mal i bekuar. Tiranë. 1999.

9. Çuni N. 2014. "Tek Abaz Aliu". Botim i Urtësia Bektashiane, Tiranë, 2014. Dervishi B., 2014. Historia e simbolit tonë kombëtar dhe Dodona Pellazgjike. *http://www.tetovasot.com/2014/11/historia-e-simbolit-tone-kombetar-dhe-dodona-pellazgjike/*

10. Dervishi B. dhe Dervishi K. 2014. Nëse për grekët perënditë flenë në Olimp, për pellazgo - iliro – shqiptarët ato flenë në malin e Tomorrit. Tetova Sot, 03.05.2014. *http://www.tetovasot.com/2014/05/nese-per-greket-perendit-flene-ne-olimp-per-pellazgo-iliro-shqipetaret-ato-flene-ne-malin-e-tomorrit/*

11. Dervishi Besim. 2015. Dodona pellazgjike – zbulohet një artifakt misterioz në malin e Tomorit me simbolet e dodonës, diellin dhe lisin *http://www.fjalaelire.com/blogu/25809.html*

12. Besim Dervishi/ Dodona Pellazgjike në malin e Tomorrit : Gazeta Telegraf 6/26/15 .

13. Demi F. , 2015. E"vërteta"mbi"Shqiperinë"dhe"shqiptarët"/ "Plisi,miti"i"origjinës" së"pellazgëve"hyjnorë(Pjesa"II). *http://everteta.al/e-verteta-mbi-shqiperine-dhe-shqiptaret-plisi-miti-origjines-se-pellazgeve-hyjnorepjesa-ii/*

14. "Eduard Lir dhe Shqipëria". Gazeta Telegraf, 26 shtator 2012

15. Elsie Robert, 2001. A Dictionary of Albanian Mythology and Fole Culture. Published by C. Hurst & Co. Ltd, UK.

16. Elise Robert – 1996, Historical Dictionary of Albania 2-nd edition.pdf. By Raymond Hydchings, Editor Jon Woronoff, Series Editor

17. Gjeologjia e Shqipërisë. 1970. Instituti i Studimeve dhe i Projektimeve Gjeologo-Minerare, Tiranë 1970.

18. (Fjalori Enciklopedik, Vol. III-të, 2009, f. 2526.

19. Frashëri Mit'hat. 1914, Sofie. Ay Mal. Botuar Albania, Nr. 13, 22 shtator 1995, Tiranë.

20. Frashëri N. Bagëti dhe bujqësia. Poezi. Shtëpia Botuese "Naim Frashëri", Tiranë, 1977.

21. Frashëri N. Qerbelaja. Shtëpia Botuese "Rilindja", Prishtin√, 1978.

22. Frashëri S. 1889, Kamus ul-Alam. 1889, Kostandinopojë.

23. Frashëri S. 1988. Vell. I, f. 149-153 botim i Konstandinopojës, ose f. 251 Vepra 2, botim i Akademisë së Shkencave e Shqipërisë, Tiranë, 1988).

24. Gülçiçek Ali Duran. 2000. Bektshizmi në Shqipëri dhe gjurmët e Kongresit të 7 ndërkombëtar të Bektashinjve në Tiranë. *http://hbvdergisi.gazi.edu.tr/index.php/TKHBVD/article/viewFile/380/372*

25. Gjika I. 2015. Dodona apo Dodonat. Forumi virtual një komb, një gjuhë, një e ardhme. *http://www.forumivirtual.net/historia-61/dodona-apo-dodonat-3765/*

26. Ikonomi P., Historia e Tomorrit-Dodona pelazgjike dhe Tomorri i zotit të

pellazgëve. Shtypshkronja Atdheu, Vlorë, 1936.

27. Ikonomi P., "Dodona e vjetër pelazgjike jo në Janinë por në malin e Tomorit". Metropol, Nr. 1835, 22 gusht 2009, f. 22.

28. Kaja Dino, 2013. Tomorri, mali legjend i shqiptarve. Forum-Al.com™ > Kombi Shqiptar > Historia e Shqiptarëve > Arkeologji / Antropologji, 5/9/15 10:37 AM. *http://www.forum-al.com/showthread.php?t=22212 Page 2 of 16*

29. Kaja Dino, 2013. Rruga iliro-romake që të çon në qytetin antik të kalasë së Tomorrit. Forum-Al.com™ > Kombi Shqiptar > Historia e Shqiptarëve > Arkeologji / Antropologji. 5/9/15 10:37 AM *http://www.forum-al.com/showthread.php?t=22212 Page 2 of 16*

30. Kola A. Gjuha e Perëndive. Botim i Plejad, 2003.

31. Korkuti M., 2012. "Qeveria financon vepra diletante". Gazeta "Shqiptarja.com", datë 19 prill 2012.

32. Kristoforidhi K., 1950. Gjahu i Malësorëve (Hieja e Tomorrit). Botuar në Leipcing 1948, Tiranë 1950.

33. Mateli K., 2011. "Dodona ndodhet në Dëshnicë të Përmetit I"

34. Myderrizi O. 1957.Një dorëshkrim i pa njohur i Gjirokastrës. Buletini i Universitetit Shtetëror i Tiranës, seria Shkencat Shiqerore, f. 177-209. (Skeda BKT Shp 37/17D).

34a. Omeri Dajlan. 2008. Tetëqind ditë në Tomorr. Botim i Argeta LMG, 2008.

35. Pilika Dh. "Pellazgët origjina jonë e mohuar. Botimet Enciklopedike, Tiranë 2005.

35. Samarxhi F. Kryegjysh Baba Mondi: Tomori mitik - Perëndi e të gjithëve. *Gazeta Shqiptare; www.bksh.al (http://www.bksh.al/adlib/scripts/ë*

37. Silver Ellis "Humans Are not from Earth".Publisher Amazon.

*http://www.dailymail.co.uk/sciencetech/article-2507377/Humans-NO…me-Earth--sunburn-bad-backs-pain-labour-prove-expert-claims.html*Straboni . Geographica, Book III, Chapter 7. Luterix Pontiorum, Typis Regils, M DCXX.

38. Strabonis, Remvm Geographicarvm, Book III, M DCXX.

39. Shehu N. XH. 2002. Tomorriada Baba Aliu Bektashinjtë. Shtëpia Botuese "Baça", Tiranë.

40. Tase P. 2010. "Të Huajt për Shqipërinë dhe Shqipëtarët", 2010.

41. Vasa Pashko, 1879. E vërteta mbi Shqipërinë dhe Shqipëtarët,Paris,

42. Vlora E., 1972. Kujtime (1885- 1925). Mynih 1972.

43. Vlora E. 2003. Nga Berati në Tomorr e kthim. Botim i KOÇI, Tiranë, 2003.

43b. Vokopola Ferit. 1915. Gjëmimi i Tomorrit. Pjesa e I-rë. Shtypshkronja Durrës.

44. Vokopola Irakli. 1930. Histori e Tomorrit.

45. Vreto J., 1878. Apologjia. Vepra të zgjedhura. Ribotuar në Tiranë 1980.

46. Zaimi P. 2011. Zgjidhja e një misteri. Shtëpia Botuese adel print, Tiranë.

47. Zotaj Maksim, 2011. Orakulli i Dodonës.
http://www.voalonline.ch/index.php?mod=article&cat=SHQIPTARËT&article=17589

48. Xhomo A., Dimo Ll., Xhafa Z., Nazaj Sh., Nakuçi V., Yzeiraj D., Lula F., Sadushi P., Shallo M., Vranaj A., Melo V., Kodra K., Bakalli F., Meço S., 2002. Geologjia e Shqipërisë. Shërbimi Gjeologjik Shqiptar, ALBPTROLI, Universiteti Politeknik i Tiranës. Tiranë, 2002

.

Adresat e shkrimeve nga interneti:

49. Koordinata X. Ne fundin e misterit Shpella e Pirogoshit ne Skrapar mbaron... apo jo? - Corovoda OnLine.

50. Forumi Horizont - Skrapar / Kanionet / Shpella e Pirogoshit, etj.)

71.(http://www.slideshare.net/dianalamaj/shqiperia-ne-fokus-34820705)
shënim: për shpellën e Tëmirave

52. http://www.forum-al.com/showthread.php?t=25797
shënim: për shpellen e Tëmirave

53. Forum-Al.com™ > Kombi Shqiptar > Historia e Shqiptarëve > Arkeologji / Antropologji
Shënim: Shpella e Tëmirëve në Tomorr

54. https://www.youtube.com/watch?v=Y85Ndajjsos
shënim: për Alienët në Tomorr

55. https://malitomorrit.wordpress.com

56. http://www.crystalinks.com/derinkuyu.html
shënim: për Alienet e lashtesise

57. Shqipe, horizonti yt! wrote a new note: Dodona apo dodonat? January 29, 2012 at 3:25am ·
Dritehijet e nje misteri DODONA
https://m.facebook.com/notes/shqipe-horizonti-yt/dodona-apo-dodonat/10150562269174362/

58. ORAKULLI I DODONËS, Nikolaos prej 26.11.11 12:47. Orakulli i Dodonës
http://www.explorerunivers.com/t3779-orakulli-i-dodones

59. Gjika Ilirian/ Dodona apo Dodonat-dritëhijet e një misteri.
https://m.facebook.com/notes/shqipe-horizonti-yt/dodona-apo-dodonat/10150562269174362/

60. http://en.wikipedia.org/wiki/Ancient_Aliens

61.
https://www.google.al/search?q=shpella+e+pirogoshit,+skrapar&biw=1240&bih=652&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ei=tod0VZSvEOXXywOk7IOIDg&ved=0CCQQsAQ

62. Linku i videos së Shpellës së Pirogoshit (Autor: Studio LEDI, op/AD)
https://www.youtube.com/watch?v=L8Rp-q1uiY8

63. Linku i videos së kanioneve të Skraparit dhe Shpellës së Pirogoshit (Autorë E. Dashi, J. Barbullushi, F. Morina);
https://www.youtube.com/watch?v=Cj7U5nlnFY8

64. http://www.arberiaonline.com/viewtopic.php?t=620&start=30

65. http://www.explorerunivers.com/t3510-fakte-historike-apo-gojedhena
Estilen prej 22.08.11 14:45

66. http://lajmifundit.al/2014/08/kryegjysh-baba-mondi-tomori-mitik-perendi-e-te-gjitheve/ Page

67. Xhevair Lleshi
http://komente.soup.io/post/101064149/Dodona-e-vjet-r-pellazgjike

68. http://www.forumilir.com/viewtopic.php?f=31&t=1005
Forum i Lirë • View topic - Tomori, mali legjend i shqiptarve

69. http://www.respublica.al/content/intervista-studiuesi-kujtim-mateli-tempulli-i-dodonës-kërkimet-më-çuan-në-dëshnicë-të

70. https://sq-al.facebook.com/notes/berati-ne-unesco/dodona-e-vjetër…zgjike-jo-në-janinë-por-në-në-malin-e-tomorrit/10150122007159080

71. http://www.mapo.al/2015/06/zbulohet-skulptura-disashekullore-ne-malin-e-tomorrit

72. http://www.lirenti.com/threads/7240-Pak-histori-dhe-gjeografi-per-malet-shqiptare

Postime në internet për probleme etimologjie

Llaqi dhe Mihal Jano Pjese nga shkrimet Myzeqeja dhe mistere Shqiptare
http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=1289391

Përparim Hysi
Dodona Pellazgjike dhe Tomori-Zot i Pellazgëve * | Tribuna Shqiptare

Domenico Mustilli
http://gazeta55.al/origjina-ilire-e-popullit-shqiptar/

Begzad BALIU : ANTROPONIMIA
IDENTITARE E KOSOVËS
http://dituria.se/index.php?option=com_content&view=article&id=484:…ntroponimia-identitare-e-kosoves&catid=44:debattartiklar&Itemid=63

Brahim AVDYLI:
http://www.albdreams.net/armiqte-me-te-rrezikshem-gjate-renies-se-perandorise-bizantine-i/

ÇABEJ: PËR PASTËRTINË E GJUHËS « Peizazhe të fjalës
http://peizazhe.com/2014/02/18/cabej-per-pastertine-e-gjuhes/

Lluka QAFOKU
Specialist i informacionit shkencor, përkthyes
E-mail: lluka_qafoku@yahoo.com
WWW.ALB-SHKENCA.ORG

genigeni: Tomorri, Dodona dhe Desaret
http://geni-genigeni.blogspot.com/2011/09/tomorri-dodona-dhe-desaret.html

Yllka Lezo
https://sq-al.facebook.com/notes/illyrianspelasgians-indigenous-european/tomori-dhe-dodona-pellazgjike/273229152757128

Fieri.com - Portali Fierak Online - Kristianizmi
http://index.fieri.com/fieri_history/527-kristianizmi.html

EDI MOLLA
Forum i Lirë • View topic - Mali i Tomorit, besimtarët prekin qiellin dhe luten së bashku

Forumi Horizont - Etimologjia e disa fjaleve shqipe
(http://www.forumihorizont.com/showthread.php3?threadid=12365)

http://www.forumishqiptar.com/threads/141275-Dodona-pjesë-e-misterit-të-trashëgimisë-së-vjedhur/page52 Page 16 of 17

Harta të lashtësisë

www. BKSH.al// Biblioteka Dixhitale/Harta]:
Harta e Turqisë Evropiane, viti 1775, autor Robert de Vngondy, Didier
Harta e Evropës, viti 1775, autor Homann, Johann Baptist.

https://www.google.al/#q=harta+te+ lashta+te+ballkanit

Prof. Dr. Alfred FRASHËRI

Tiranë, 12 korrik, 2015